

NR 3 2016

26. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

TEMANUMMER:

STAVANGERS TOPOGRAFI, GEOLOGI OG HAUGER

INNHold

<i>Fridtjof Riis</i> Stavanger: Landskapet og geologien	7
<i>Erik Thoring</i> Naturminnene på byens hauger	22
<i>Sveinung Bang-Andersen</i> Kongssteenens Faciat, Accurate Maal og Beskrivelse	32
Om haugen som gav navn til bydelen	35
<i>Gunnar Roaldkvam</i> Storhaugen	40
<i>Jone Laugaland</i> Byhaugen	52
<i>Bodil Wold Johnsen</i> Vålandshaugen	64

Forsidebilde:
Venner og medlemmer av familien Eckhoff på Vålandstårnet i 1908.
Foto: Michael F. D Eckhoff/Stavanger byarkiv.

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 3 2016

SVEINUNG BANG-ANDERSEN, (f. 1945), pensjonert arkeolog, tidligere ansatt som førsteamanuensis ved Arkeologisk museum / Universitetet i Stavanger.

BODIL WOLD JOHNSEN, (f. 1946), dr.art. og tidligere byarkivar i Stavanger. Både hovedoppgave og doktoravhandling er bidrag til Stavanger bys historie. Hun har også vært medforfatter av flere bøker om byens historie på 1900-tallet og skrevet mange lokalhistoriske artikler.

JONE LAUGALAND, (f. 1949), pensjonert Aftenblad-journalist. Bodde på Byhaugen fra 1985 til 2016. Har laga bøker om gamle fjordabåter og naturhavner i Ryfylke. Har <http://jonelaugaland.blogspot.no/> som hobbyprosjekt.

FRIDTJOF RIIS, (f. 1954), geolog ansatt på Oljedirektoratet og bosatt i Stavanger. Han har god oversikt over geologien både på norsk kontinentalsokkel og på fastlandet. I Rogaland har han bl.a. arbeidet med utforskningen av Ritlandskrateret.

GUNNAR ROALDKVAM, (f. 1951), er en norsk forfatter og historiker. Han har gitt ut flere diktsamlinger og en rekke fagbøker. I tillegg har han skrevet skuespill, tekster til korverk og sangtekster for en rekke artister.

ERIK THORING, (f. 1955), journalist og forfatter. Daglig leder i Naturvernforbundet i Rogaland og Besøkssenter våtmark Jæren.

LEDERENS SPALTE

Dette nummeret av Stavangeren handler om byens topografi, geologiske historie og menneskenes bruk av Byhaugen, Vålandshaugen og Storhaug. Bakgrunnen for valget er at vi mener å kunne konstatere at temaet forbausende sjelden vies noen særlig oppmerksomhet, hverken som egen sak eller i sammenheng med andre. Kanskje det kommer av at man ikke anser Stavangers topografi for å være noe spesielt oppsiktsvekkende. I hvert fall ikke sammenlignet med de omkringliggende fjordene og fjellene og da i særdeleshet Lonely Planet og TripAdvisor-vinnerne Preikestolen og Kjerag. Men i forhold til disse turistmagnetene blekner vel det meste.

Stavanger er trygt plassert på Låg-Jæren, som strekker seg fra Ognå i sør til Tungenes i nord. Jæren er blitt betegnet som et stykke Danmark som ble hengende igjen på Norge mens resten fortsatte sørover. Litt av det danske landbruket ble også hengende igjen for det har det vært her helt siden tidlig yngre steinalder for over 6000 år siden.

Halvparten av Stavangers areal er lavere enn 20 m.o.h., kun sju prosent er over 60 m.o.h. Det sier litt om Stavangers topografi at vi helt fram til 2012 var i villfarelse om hvilket punkt som var byens høyeste. Frem til da var Jåttånuten ansett for å være det. Men så viste det seg at *Statens Kartverk* godtar at løse steiner som ikke er menneskeplassert, kan tas med i målingene. Og da ble en stein ved siden av Ullandhaugtårnet utslagsgivende for at Ullandhaug kunne måles til 138,95 meter og dermed utropes til høyest i byen med en margin på over en meter!

I disse dager går høringsfristen ut for kommunedelplan for Stavanger sentrum. Sentrumsplanen, som er den dagligdagse betegnelsen. Den har høstet berettiget ros fra mange hold, men også litt ris. Stavanger Arkitektforening påpeker i sin høringsuttalelse at manglende omtale og forståelse for Stavanger sentrums særegne topografi er en av planens største svakheter. Dette mener man ikke er gitt noen oppmerksomhet og dessverre heller ikke nevnt som

premiss og det må endres dersom planens uttalte mål om å foredle byens særpreg skal ha noen mening. I våre lokale media kan vi lese at også mange andre reagerer på forslagene om tillatte byggehøyder og bruker ord som rasing, monsterblokker o.l.

Kanskje er fravær av oppmerksomhet om byens særegne topografi sammen med for liten respekt for et av byens andre særtrekk – trehusbebyggelsen - en viktig årsak til at byggehøyder er et stadig tilbakevendende tema. Stavanger kommune har utarbeidet – en lite påaktet? - høyhusstrategi der man ser på høyhusenes virkninger på byens landskap. Her fastslås det at nye høyhus kan ha innvirkning på etablerte landemerker, silhuetter og historiefortellende strukturer og slik bli knyttet til byens form, orientering og symboler.

Likevel oppstår det i nesten i hver eneste større utbyggingssak en diskusjon om antall etasjer. På den ene side ønskes fortetting velkommen, på den annen side ønsker man å bevare byens særpreg. Det er nok ikke mange turister som kommer til Stavanger for å se St. Olav-blokkene, DSD-bygget eller Stavanger kommunes svømmehall i brutalismestil for å nevne noen eksempler på bygg der det ikke er tatt hensyn til hverken topografi eller trehusbebyggelse, og som var med på å endre byens særpreg. På den annen side ønsker vi naturligvis at det skal være liv og røre i byen og at den skal fremstå med de aktivitetene en regionhovedstad skal ha. Da må vi kanskje si med salig Olav Duun at «nye ting lyt få skje dei og». Det er lagt et stort ansvar på skuldrene til byens politikere som skal foreta avveininger og ta beslutninger som skal stå seg i mange desennier.

Forslaget til sentrumsplan er blitt et imponerende dokument. Gjennom det skal det fastlegges mål for sentrumsutviklingen og utarbeides forslag til planer for å nå målene. Og det overordnede målet er at Stavanger sentrum skal være regionens viktigste bysenter som går foran og viser fremtiden for en by med bærekraftig utvikling.

Det påpekes i sentrumsplanen at byene, både nasjonalt og internasjonalt, gjennom globaliseringen blir stadig likere og at bysentra med liten genuin egenart vil bli utkonkurrert. Historiske sentra som evner å skille seg ut vil bli rammet i mindre grad og søkelyset på byenes egenart er derfor i

senere tid blitt ytterligere forsterket. Og dette gjør det ikke mindre viktig å ta vare på Stavangers fremragende særpreg.

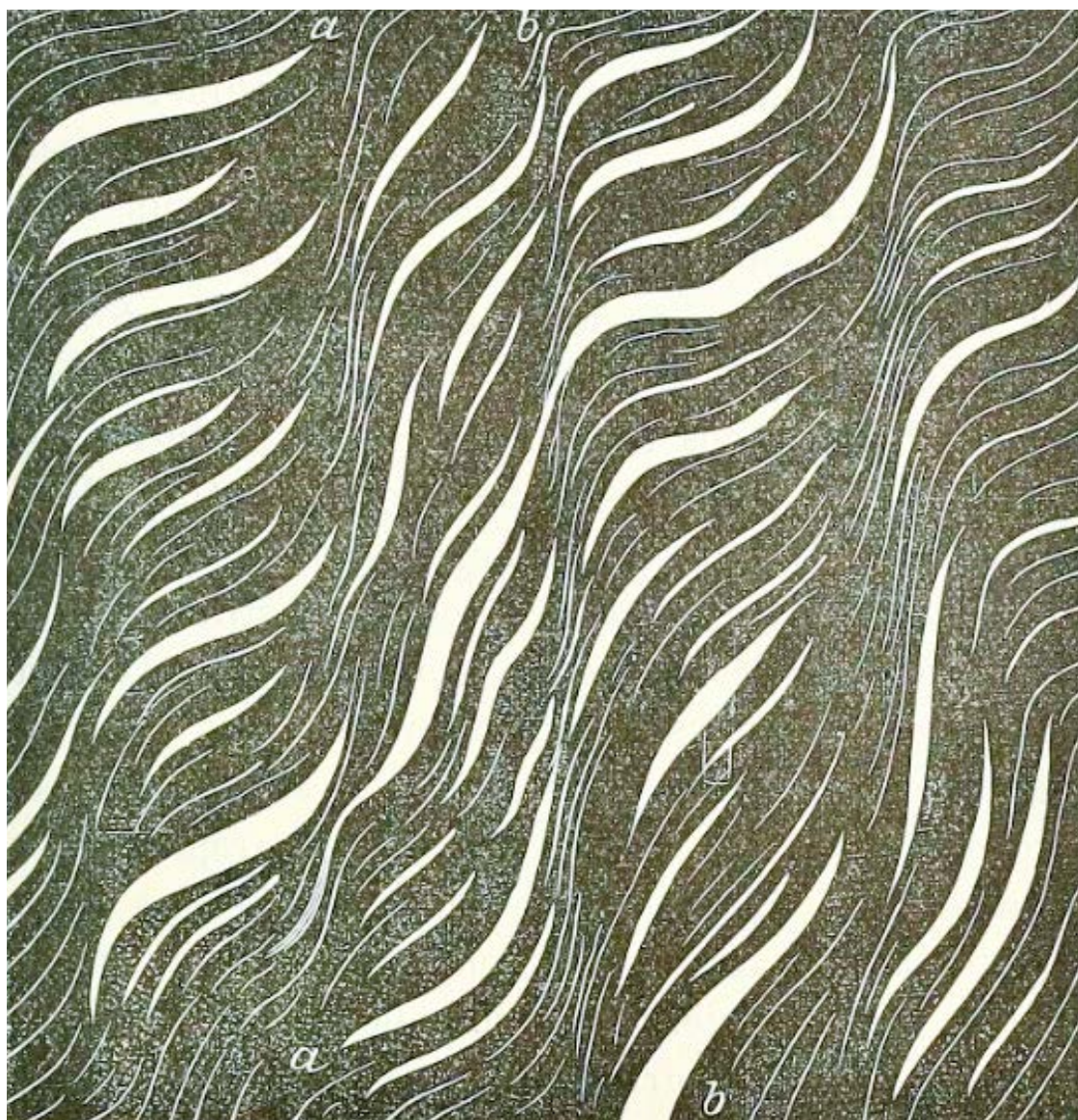
Det er for øvrig ikke første gang det fremlegges en sentrumsplan i Stavanger. Planene fra 1946 og fremover er levende beskrevet av Nils Jacobsen i Stavangeren nr. 1/2016. Ingen når planen reguleringsjef Torleiv Våland la fram i 1946 til knærne når det gjelder å være konsekvent: hele sentrum bør rives unntatt Domkirken og Valbergtårnet! Og planen ble faktisk godkjent. Men det roet seg som bekjent heldigvis ned etter hvert.

Harald Sig. Pedersen
Styreleder

Kilder: <http://naturperler.com/>, Wikipedia, Stavanger Aftenblad, Stavanger kommune

FRIDTJOF RIIS

STAVANGER: LANDSKAPET OG GEOLOGIEN

Stavanger ble grunnlagt og vokste fram til en by i et landskap som lå godt til fra naturens side, med kystlinje, dyrkbar jord og beskyttet mot vind og bølger. Det opprinnelige landskapet ser vi lite av der vi bor. Det er vanskelig å kjenne seg igjen på gamle fotografier og malerier fra Stavanger som viser hauger uten trær, med dyrket mark og steingjerder. Når vi går i byen i dag er landskapet skjult bak bygninger, veier og andre spor av menneskelig aktivitet. Hensikten med denne artikkelen er å oppsøke det opprinnelige landskapet: Det gjelder å ta seg god tid på utsikten fra Ullandhaug og å sette seg ned med kart og bilder. Og å ta geologien til hjelp.

Tidsskalaene. Spor i stein

På Sauholmen, en av de små ubebodde byøyene, ligger det blankskurte svaberg ned mot sjøen. Her har folk risset inn initialer og årstall helt siden 1800-tallet, da man begynte å bosette seg på disse øyene. En historiker kan lese dem som spor fra livet på øyene i gamle dager. En geolog vil se dem som spor i stein: Det yngste settet av mange sportegn. Geologen interesserer seg for at skriften har begynt å smuldre opp etter 200 år, selv om de fleste rissene er godt leselige når sola står lavt. Hundreår er det geologen vil regne som nyere tid. Men steinen har også eldre historier å by på. Rillene som går på tvers i bildet er skuringsstriper, de stammer fra stein som lå fastfrosset under isbreene som gikk over Stavanger og skapte opp svabergene for mer enn ti tusen år siden. Istidenes tidsskala måles i tusener av år.

Hvis vi går inn på steinen og undersøker hvordan fjellet er bygd opp kommer det fram andre mønstre, vi ser streker, striper og folder dannet av mineralkornene som fjellet er bygd opp av. Disse mønstrene forteller om hvordan berget

Skisse av fyllitten fra «Vaalands-piben», tegnet av Hans Reusch, får fram det typiske ved denne bergarten som er den dominerende i Stavanger.

ble til, langt inne i den kaledonske fjellkjeden for mer enn 400 millioner år siden.

Tre tidsskalaer er synlige i et lite svaberg: Historikere-rens skala som telles i antall år, istidens skala som telles i tusenår, og steinens tidsskala på millioner av år. De samme tidsskalaene må tas i bruk hvis man vil beskrive landskapet vårt og forklare hvordan det er dannet.

Landskapstrekkene

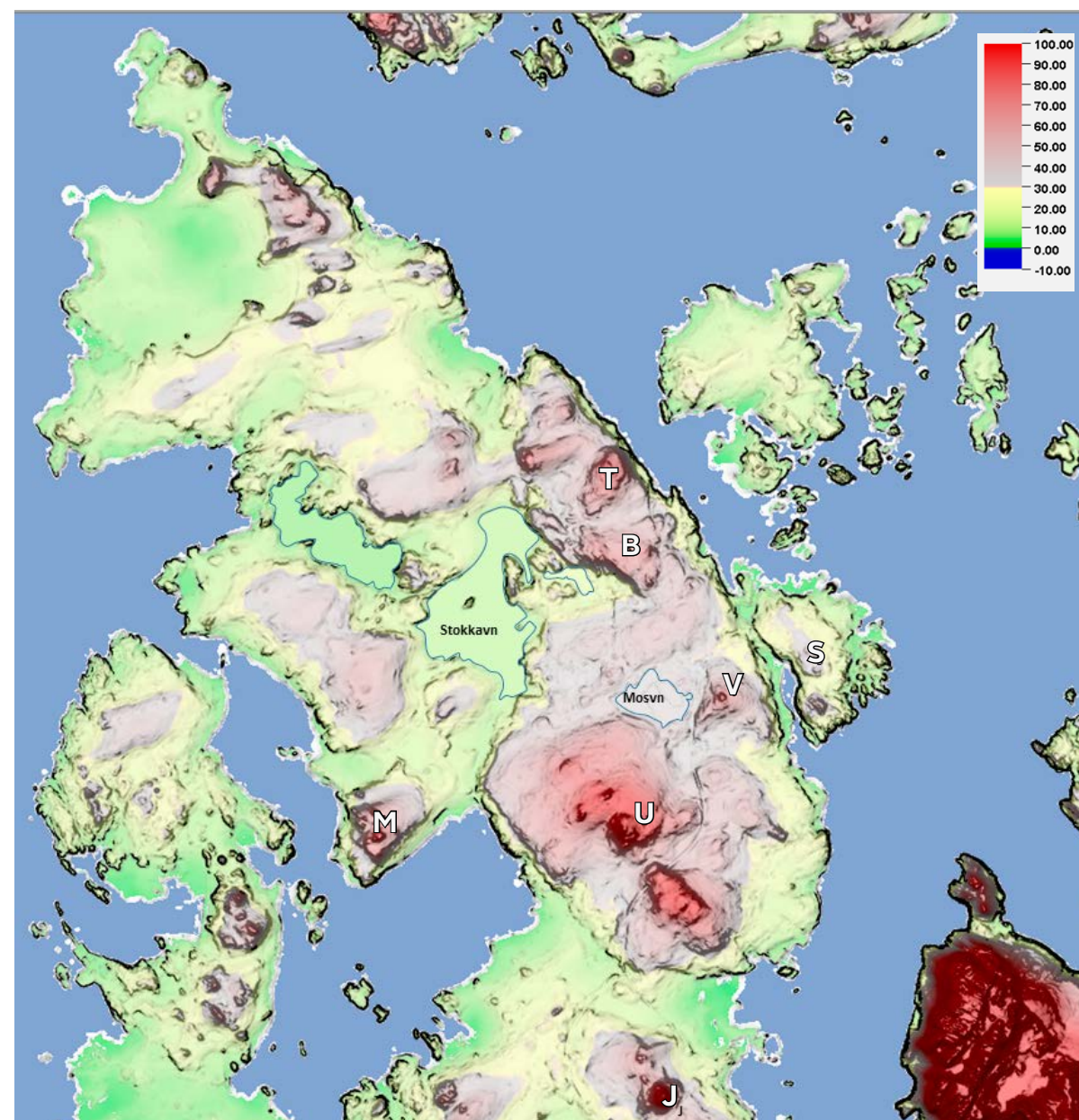
Kartet er fargelagt og skyggelagt på en spesiell måte for å framheve den geologiske oppbyggingen av landskapet. Skyggene viser relieffet i landskapet slik at de får sterkere gråfarge jo større hellingen er. Derfor blir fjellknausene kraftig skyggelagt mens områder som er dekket med tykk jord og løsmasser har mykere linjer som vises med svake gråtoner. Vann kommer fram som flater med jevn farge.

Høydene fra havnivå og opp til 30 meter er lagt inn med grønne og gule farger. 30 meter svarer til toppen av det vi kaller strandflaten, og dette var også omtrent det høyeste havnivået i Stavanger etter at isen trakk seg tilbake etter siste istid.

I dette lavtliggende området finner vi landskapsformer som er utviklet i strandsonen. Vi ser det særlig godt på Randaberg, langs kysten fra Tunganen til Bø. Mange steder ligger det leire og strandsand, og nær kysten kan en finne strandvoller med rullestein. Dette er sedimenter som ble avsatt etter at isen trakk seg tilbake for ca 15000 år siden. Mange steder er det en brattkant som er erodert inn i haugene omtrent på 30 meter nivået.

Høyeste havnivå etter siste istid (marin grense) ligger ikke like høyt overalt i dagens landskap. Det er to årsaker til det. Den ene er at landet har hevet seg etter hvert som isdekket forsvant, den andre er at mengden av vann i havet er blitt større på grunn av innlandsisen som har smeltet. Enkelt sagt ligger marin grense lavt i de ytre kyststrøkene og stiger innover i fjordene. Svarthola på Viste er en brenningshule som er godt undersøkt fordi det var en boplass helt fra steinalderen. Den ligger ca 16 m over dagens havnivå, og steinalderbosetningene der lå nær stranda.

Over 30 meter er det brukt grå og røde farger på kartet. Landskapet her er i hovedsak dannet av virksomheten til isbreer og rennende vann. Det består av lokale hauger og

Topografisk kart med geologisk fargelegging. Hauger omtalt i teksten er angitt med forbokstav:

S – Storhaug
U – Ullandhaug
V – Vålandshaugen
B – Byhaugen
T – Tastaveden
M – Madlatuva
J – Jåttånuten.

Framstilt av forf. ved hjelp av digital terrengmodell fra Kartverket.

Sportegn i svaberg på Sauholmen. Foto: forf.

Ullandhaug sett fra nord. Støtsidemorenen er dyrket, fjellknausen er skogkledd. Foto: forf.

søkk, uten horisontale flater. Med ett unntak: Det kommer fram en brattkant i den lysegrå fargen langs nordsiden av Hafrsfjord og ved Stokkavannet. Brattkanten ligger i omtrent samme høyde, høyere enn det høyeste havnivået vi hadde etter siste istid. Dette kan være spor etter havnivåer som er eldre enn siste store nedising.

I de høyereliggende haugene finnes ulike typer morene og avsetninger fra smeltevann. Morene er et fellesnavn på løsmasser som er avsatt av en isbre. Morenejord inneholder en kompakt blanding av leire, sand og stein. Noen steder er det mye og stor stein, og jorda var tung å rydde. En del av disse steinene er karakteristiske for området de kommer fra: Steingjerdene forteller historier, ikke bare om menneskenes slit, men også om hva isen har fraktet med seg og hvilken retning den har beveget seg.

Selv om haugene er svært forskjellige er det noen felles trekk. Ullandhaug (137 m.o.h.), sørlige Storhaug (46 m.o.h.), Vålandshøyden (84 m.o.h.), Byhaugen (76 m.o.h.), Tastaveden (92 m.o.h.): alle har en kjerne av fast fjell med moreneavsetninger rundt.

Hovedtrekkene i landskapet er blitt til ved at en stor isbre som beveger seg i områder med mye løsmasser støter mot fjellknauser der den lokalt mister litt framdrift. Mellom fjellknausene graver isen litt ekstra og lager slake dalsøkk.

Støtsidemorener er dannet av at løsmasser som ligger under og inne i isbreen blir stuket opp foran fjellknausen. I noen tilfeller er løsmassene fjernet på baksida ved at isen har plukket dem med seg på veien videre. Klassiske eksempler på støtsidemorener ser vi på Bråsteinsnuten og Åslandsnuten på vei mot Ålgård. Der stikker fjellkjernen høyere opp enn på Ullandhaug. Men Ullandhaug har en lignende utforming, med mye løsmasser i det slake terrenget på støtsiden mot nord og nordvest, og mindre løsmasser og brattere skråning ned mot Hafrsfjord. Madlatuva har også en støtsidemorene på sin nordøstlige side.

I et flatere landskap med mye løsmasser og enkelte fjellknauser er det vel så vanlig at det dannes en slak rygg av løsmasser bak fjellknausen. På kartet ser det ut som at knausen har en hale av løsmasser. På engelsk kalles dette crag and tail. Denne ryggen vil være langstrakt i samme retning som isen har beveget seg.

På det fargelagte kartet kommer det fram at mange av

fjellknausene i Stavangerområdet er knyttet til morenerygger som er orientert fra vest-sørvest mot øst-nordøst. Dette er særlig tydelig i områdene nord og sør for Hafrsfjord. Ryggene ligger i høydenivået med lysegrå farger, altså over de gamle strandlinjene, og viser hovedretning for isbevegelsen i den tida ryggene ble dannet. Isen er altså kommet fra øst-nordøst. Det virker kanskje rart at isen kommer ute fra fjordbassenget i Boknafjorden, men en må tenke seg at dette er morener som hører til den virkelig store innlandsisen som fylte hele Boknafjorden og støtte videre mot vest.

Mellom Hinna og Stavanger sentrum, øst for Ullandhaug ser vi ikke de samme karakteristiske slake brede moreneryggene. Det geologiske kartet viser her stort sett avsmeltingsmorener, som ikke er blitt formet på samme måte av isen. I dette området kommer det også inn et annet viktig landskapselement: Gandsfjorden er gravd ut av en bre som gikk fra sør mot nord ut i fjordbassenget. Gandsfjorden og Byfjorden danner til sammen en buet linje, et søkk i landskapet, som går gjennom Vågen, Breiavatnet og Hillevågsvatnet. Dette må være gravd ut av isbreer som er kommet fra sør. Men historien er lang: Disse utgravingene i nord-sør retning kan ha skjedd i litt andre faser av istidene enn den som skapte moreneryggene ved Hafrsfjord. Dette blir tatt opp i siste del av artikkelen.

De aller største steinene som isen har lagt igjen kalles flyttblokker. De danner landemerker rundt omkring i hele Stavanger. Svært mange av dem består av fyllitt (råtafjell, se nedenfor). Det betyr at de må være hentet fra nærområdet til Stavanger, siden berggrunnen øst for Boknafjorden består av grunnfjell. Flyttblokker på toppen av Ullandhaug er bevis på at isbreene har dekket hele landskapet og beveget seg også over de høyeste toppene.

Grunnfjell og råtafjell

Isen har beveget seg i et ujevnt landskap. De store isbreene høvler over ujevnheter i terrenget og modellerer på landskapet, men i en større målestokk følger de minste motstands vei. Hvis fjellet er hardt blir det stående igjen, mens daler og søkk blir gravd ut i fjell som er mindre motstandsdyktig. Dersom en skal forstå hvorfor haugene ligger der de ligger må en se på egenskapene til fjellformasjonene og hvor motstandsdyktige de er mot erosjon av isbreer og rennende vann.

Det folkelige navnet på fjellgrunnen i Stavanger er råtafjell. Geologene kaller det fyllitt. Forskjellen på en fyllitt og en leirskifer er at skiferen spalter i tynne plater mens fyllitten er flisete og spalter i bladformete, ofte litt krøllete biter.

Hans Reusch publiserte i 1890 en kort beskrivelse av geologien i Stavanger i *Nyt magasin for naturvidenskabene*. Han omtalte både fjellgrunnen og løsmassene. Det er interessant å lese om observasjonene som ble gjort på denne tida, både faghistorisk og fordi geologene den gangen kunne observere landskapet før byen bredde seg utover. Hans Reusch har en unik posisjon i norsk geologi. På grunn av sin observasjonsevne, sine illustrasjoner og sine tolkninger av det han så var han langt forut for sin tid i forståelsen av norsk geologi. Reusch skriver i artikkelen at han beskriver observasjoner han har gjort på gjennomreise i Stavanger, og at de ikke gjør krav på annet enn å gi et grunnlag for mer detaljerte studier. Men artikkelen er fortsatt lesverdig, han har sett det meste av variasjonene i geologien, og det er egentlig ikke noen gang utført en virkelig detaljert beskrivelse av fjellgrunnen i Stavanger by.

Hvis man begynner å studere fyllitten oppdager man fort at den varierer mye i utseende og egenskaper. Et godt sted å starte er i Madlakrossen.

Fra bussholdeplassen i Madlakrossen i retning Ishallen går fortauet langs en veiskjæring i fyllitt som er i passe øyehøyde. Da jeg gikk der for å ta bilder traff jeg en ung dame som kunne fortelle meg at hun tok bussen hver dag og at hun hadde lagt merke til at fjellet der jeg stod var annerledes enn lengre borte i skjæringen. Der borte var det nemlig glattere. Bildene viser med en geologs øyne at den glattere, eller hardere, fyllitten inneholder mer kvarts enn den gråsvarte, flisete fyllitten ved buss-skuret.

Hvis man går videre fra den kvarts-rike fyllitten, før undergangen i veikrysset, kommer man inn i en ny sone med gråsvart fyllitt, der en kan se okergule og rødbrune forvitningsfarger. Hvis man plukker ut biter her kan fingrene bli svertet. Fargen skyldes grafitt, det samme stoffet som brukes i vanlige blyanter.

Fyllitten har en lang historie. Opprinnelig, for ca 500 millioner år siden, ble den avsatt som leire, silt og sand i et grunt havområde som strakte seg over et enormt område. Disse tidsepokene kalles kambrium og ordovicium. Den mørke

Veiskjæringen ved Madlakrossen.

Under til venstre: Nærbilde av gråsvart fyllitt med lite kvarts.

Til høyre: Kvartsrik fyllitt med linser av rein kvarts (hvit). Fotos: forf.

skiferen med grafitt lå opprinnelig langt nede i denne lagpakka, og var full av organisk materiale. På Østlandet kaller de den alunskifer. Det vi i dag ser på som kvartsrik fyllitt var opprinnelig mer sandige lag høyere opp i lagpakka. På Sølyst, Buøy, Steinsøy og Ormøy ligger fyllitten sammen med tykke lag av sandstein, som i dag er blitt til en kompakt hard kvartsitt.

De gamle sedimentene ble omvandlet til fyllitt da de havnet midt inne i en kollisjon mellom plater i jordskorpa. I en periode på mange millioner år for noe mer enn 400 millioner år siden ble den amerikanske og den europeiske kontinentalplaten presset mot hverandre. De eldre sedimentene ble dypt begravd i kollisjonsområdet, der det var store bevegelser i jordskorpa. Temperaturen i jordskorpa øker mot dyptet. Fyllitt er leirstein og sandstein som ble gnidd

og foldet sammen under høyt trykk og temperatur. Alunskiferen ble kraftig foldet og forskifret, mens de sandige lagene er blitt til kvartsrik fyllitt. Disse lagene er i dag gnidd sammen i et komplisert mønster, der det også inngår grunnfjellsgneis som ble revet løs under kollisjonen. I sonene der bevegelsen var størst er fjellet blitt ekstra skifrig.

Når man står på Ullandhaug og ser mot sør, stikker mange runde fjellknauser opp av det flate landskapet. Jåttånuten er den største. Her er det ikke fyllitt i berggrunnen, men ulike typer grunnfjellsgneis som har ligget i den geologiske kollisjonssonen. Disse gneisene ble også omvandlet under kollisjonen.

Det kan en få inntrykk av på Forus, for eksempel ved Ulsberget der Nådlandskroken kommer ut i Forusbeen. Det opprinnelige grunnfjellet er noen steder presset til en finkornet gneis som spalter i tynne steinheller. Denne

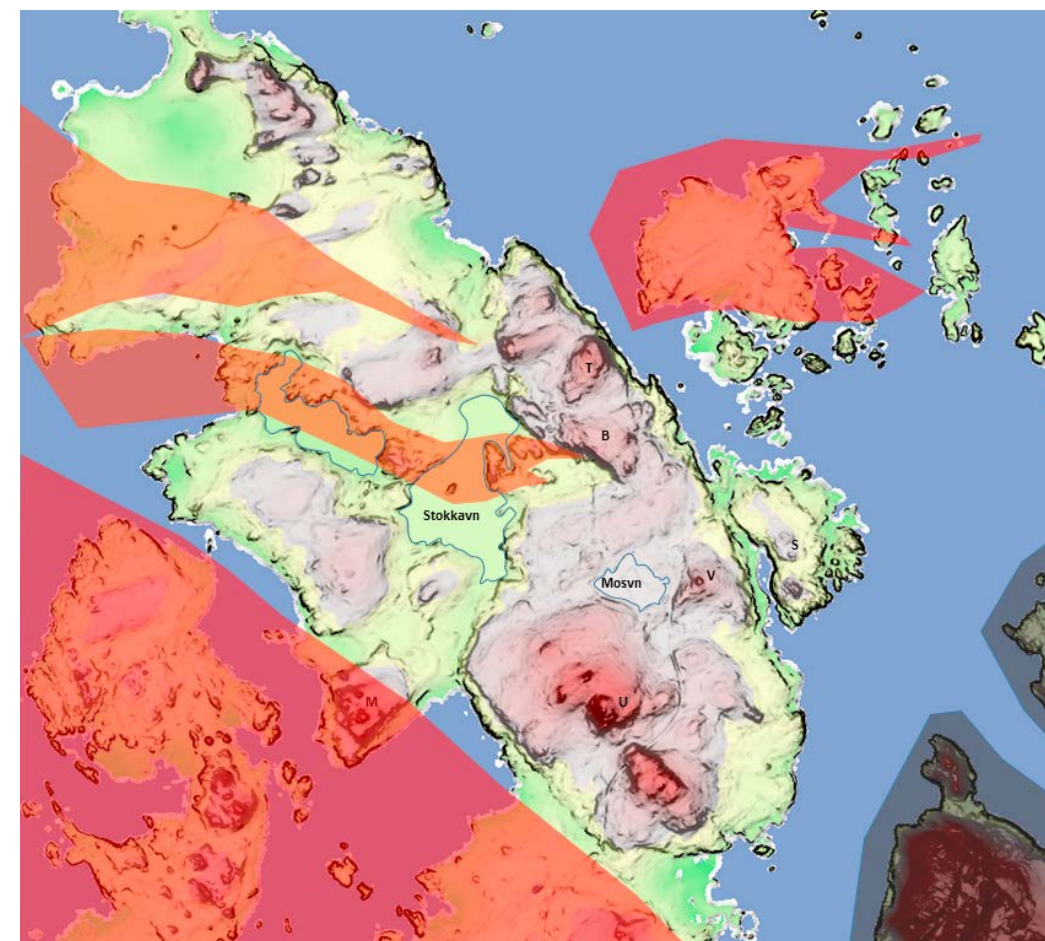
Geologiske hovedtrekk er lagt oppå det topografiske kartet.

Grått: Grunnfjell øst for Gandsfjorden.

Orange: Omvandlet grunnfjell i kollisjonssonen.

Uten farge: Fyllitt.

Til høyre: Delvis omvandlet gneis, Forusbeen. Kart: forf.

hellesteinen omgir klumper eller linser av gneis der den opprinnelige grovkornete teksturen er bra bevart. Disse linsene kan være fra noen få meter til hundrevis av meter store, og de er mer motstandsdyktige mot erosjon enn den omvandlete gneisen.

Hardt fjell på toppene

Fjellgrunnen i Stavangers hauger består helt overveiende av kvartsrik fyllitt, som er mer motstandsdyktig mot erosjon enn den mer flisete kvartsfattige fyllitten og alunskiferen.

Den mindre motstandsdyktige fyllitten er derimot vanlig å treffe på i forsenkningene mellom haugene. Landskapet i gneisområdet i Madlatua og sør for Hafrsfjord er preget av mange runde hauger som nok har en sammenheng med hvor det er klumper av motstandsdyktig fjell. Øst for Gandsfjorden er det uforstyrret, hardt grunnfjell og mer høytliggende landskap.

I fjell som har en skifrig og benket struktur er det av betydning for utviklingen av landskapet om lagene ligger flatt, står på skrå eller er vertikale. Langs den dypt utgravde linja fra Hillevågsvannet til Vågen er det mørk, kvartsfattig fyllitt som dominerer. Skiferlagene er orientert langs renna og de står oftest nesten vertikalt. En slik sone vil ha vært svært utsatt for erosjon av breer eller vann som beveget seg i en nord-sørretning. Knausene på Storhaug består av hardere fyllitt.

Stavanger i grenselandet. Kystlinje og strandflate.

Det hadde vært mulig å stoppe artikkelen her. Men beskrivelsen blir mer fullstendig når man setter den inn i en større geologisk sammenheng. Stavanger og Jæren ligger der Sørlandet og Vestlandet møtes. Det typiske vestlandslandskapet har store fjorder og en tydelig strandflate som skjærer seg inn i fjellene. Sørlandet har et roligere landskap som stiger jevnt opp fra havet, ingen store fjorder og ingen tydelig strandflate. De lave byøyene og øyene utenfor Tananger markerer den sørlige begynnelsen på den norske strandflaten slik den ble beskrevet av geologen Hans Reusch og naturforskeren Fridtjof Nansen rundt forrige århundreskifte.

Mot toppen av Byhaugen, på hard, glatt kvartsrik fyllitt. Foto: forf.

Utsikt fra Ullandhaug mot øyene.
Vålandshaugen ligger midt i bildet.
Den «øvre strandflaten» på Heia i
bakgrunnen. Foto: forf.

Strandflaten er blitt til i et samspill mellom havet og isbreene. Skandinavia ble utsatt for gjentatte nedisninger de siste 3 millioner år, og i ca 1 million år har innlandsisen i perioder nådd helt ut på sokkelen. Havet eter seg fort innover i fjellet når det får hjelp av is-erosjon og frostsprengning. Sjø som fryser og tiner kan transportere vekk løsmaterialet som dannes og gjøre klar for videre erosjon. Fordi havnivået har variert mye under istidene inneholder strandflaten spor av flere ulike havnivåer. Øyene i Boknafjorden har toppflater og strandhakk på ca 30 meter over havnivå, omtrent på høyde med maksimalt havnivå etter siste istid.

De enorme mengdene seismiske data og de geologiske grunnundersøkelsene som er gjort på sokkelen har gitt oss en helt ny forståelse av hvordan isbreene har beveget seg i Nordsjøen. De geologiske miljøene på Universitetet i Bergen og Norges geologiske undersøkelse (NGU) i Trondheim har beskrevet hvordan Norskerenna er blitt gravd ut av enorme isstrømmer under gjentatte nedisninger de siste 1 million år. Under maksimal nedisning i siste istid hadde innlandsisen sitt tyngdepunkt i Bottenvika, der den var ca 3000 meter tykk. Iskappen siger utover i alle retninger, over vidder og ned i daler. Den delen av iskappen som gikk ut i Skagerrak og fulgte Norskerenna rundt fastlandet beveget seg mye raskere enn de delene som lå på fastlandet, vi kaller den en isstrøm. Istrømmer gjennom de siste store istidene har gravd ut Norskerenna ned til 600 meter havdyp. Disse enorme strømmene har kalvet ut i det dype Norskehavet og dumpet sedimentlasten sin der.

Forløpet av isstrømmene forklarer mye av de store trekkene i det norske kystlandskapet. I Skagerrak og langs Sørlandskysten har isstrømmen ligget inntil kysten, smeltet vekk seint, og beskyttet kystlinja mot de prosessene som danner strandflate. Den har også stengt inne isen som ligger i dalførene og hindret dannelse av store overfordypete fjorder. På Vestlandskysten har isstrømmen gått lengre fra land og smeltet vekk tidligere. Innlandsisen og havet har hatt tid til å danne fjorder og strandflate mens det ennå var istidsklima.

Grensa for landskapstypene våre går ved Nord-Jæren. Den lange slake skråningen fra Høgjæren ned til Låg-Jæren er erodert ut av isstrømmen. Dette er en unik del av norsk

landskap, et sted der norsk sokkel kommer opp på land.

Hans Reusch beskrev for mer enn 100 år siden det han kalte for den øvre strandflaten. Vi ser den som høytliggende terrasser, fra 100 til 200 meter over havet på Høg-Jæren, fra Sandnes til Gjesdal, på Heia ved Jørpeland og i ytre deler av Ryfylke. Sandnes-leiren, som er eldre enn siste del av siste istid ligger på denne strandflaten, og det er antydninger av den også i omegnen av Stavanger. Denne øvre strandflaten finner vi bare i grenselandet der isstrømmen begynner å fjerne seg fra kysten, slik at det i korte perioder i noen tidligere istider har

vært et åpent smalt havområde mellom innlandsisen og isen i Norskerenna. I Stavangerområdet er det derfor rimelig å føvente at vi skal se geologiske spor både fra innlandsisen som kom fra øst og isstrømmen som kom fra sør.

Byen ligger virkelig i grenselandet mellom Sørland og Vestland, også i geologisk forstand.

Litteratur og kart

Reusch, H. 1890.: Om fjeldgrunden og afleiringerne fra istiden i omegnen af Stavanger. *Nyt magasin for naturvidenskaberne* XXI. Kristiania. <https://archive.org/stream/nytmagazinformat31phys#page/16/mode/2up>

Ramberg, I.B., Bryhni, I. & Nøttvedt, A. (red.) 2006: *Landet blir til. Norges Geologi*. Utgitt av Norsk Geologisk Forening. Trondheim.

Riis, F. 2016: Norskerenna og kystlandskapene. <http://www.npd.no/Tema/Geologi/Temaartikler/Sju-mysterier-i-norsk-geologi/Norskerenna-og-kystlandskapene/>

Geologiske kart kan lastes ned på hjemmesidene til Norge Geologiske Undersøkelse (NGU), eller bestilles der. Dette gjelder både kart over løsmasser og berggrunnskart. Et nytt geologisk kart over Stavanger er under arbeid på NGU.

www.ngu.no

ERIK THORING

NATURMINNENE PÅ BYENS HAUGER

Ingen vet hvor mange flyttblokker det lå på Storhaug, Vålandshaugen og Byhaugen før byen begynte å vokse innover jordbruksmarkene. Men bedømt ut fra antallet flyttblokker som finnes i byens grøntområder, kan det ha vært en del.

De som ikke gikk med i effektiviseringen av jordbruket forsvant i hvert fall i årene etter krigen da bybebyggelsen slukte nesten hele Storhaug, mesteparten av Vålandshaugen og halve Byhaugen.

Det fins bare en håndfull flyttblokker i bebyggelsen i og ved de tre haugene. Straks man kommer til de ubebygde, grønne områdene, som uten unntak er friområder i dag, endrer situasjonen seg. Flest flyttblokker er det på Storhaug, på kyststrekningen fra Breivik til Strømvik.

Vålandshaugen har et lite antall kampesteiner (steiner på minst to meter over bakken) og færre har det blitt et Ryfast-utbyggingen. To store flyttblokker gikk tapt i 2013, inkludert den fem meter høye Ørnasteinen.

På Byhaugen ser det ut til at isbreen la igjen få flyttblokker etter den trakk seg tilbake for 12-15 000 år siden. Her er antallet store flyttblokker bare en håndfull.

De fleste flyttblokkene på de tre haugene er av bergarten fyllitt (leirskifer) på folkemunnet omtalt som rådafjell. Det betyr at steinene har hatt kort reisevei, antagelig revet løs fra fjell i nærområdet. Det er få store flyttblokker i Stavanger generelt som er av harde bergarter fraktet hit fra Ryfylke eller fra fjernere strøk.

I Stavanger er det registrert over 160 flyttblokker som måler tre meter eller høyere over bakken. Det er resultatet

Gabriel Monsen «Mot Bergeland»
1871. Kongsteinen kan sees tydelig.
Illustrasjon: Stavanger Museum/
MUST

av en registrering som ble gjort av frivillige i Naturvernforbundet i perioden 2009 til 2013 (sjekk kartet på flyttblokk.no). Det aller meste av flyttblokkene ligger i naturområder, eller mer presist: I områder uten bebyggelse eller landbruk.

Storhaug er bydelen med det største antallet flyttblokker. Det skyldes først og fremst breens arbeid og dernest at øyene øst i Stavanger har liten bebyggelse og store urørte naturarealer. Flyttblokkene har fått ligge i fred.

Vassøy og Lindøy anbefales spesielt til turvandring blant kjempene fra istiden. Her er fascinerende varianter av kulerunde og firkantete blokker, klovsteiner og hulromsteiner som pirrer fantasien. Kan det ha campet fangstfolk her en gang for lenge siden? Det er ikke usannsynlig.

I denne artikkelen har forfatteren plukket ut et knippe interessante flyttblokker fra Storhaug, Vålandshaugen og Byhaugen. Om du er interessert i mer informasjon om byens flyttblokker, har Naturvernforbundet kartlagt de fleste på flyttblokk.no

Storhaug:

Manndomssteinen

Steinen i Egelandsmarka har ikke et kjent navn. Vi har valgt å kalle den store fyllittblokken som rager nesten fem meter bakken for Manndomssteinen. Det har seg nemlig slik at guttene i nabolaget til Egelandsmarka dro til den store steinen for å konkurrere eller retttere sagt for å vise hvem som var barkest. De barskeste i guttene i gata hoppet fra steinen og nedover den bratte skråningen. Om man ikke landet kattermjukt var det akutt fare for beinbrudd. De litt mindre barske hoppet oppover i bakken. Det ble regnet for å være en smule pinglete.

Under krigen dro gjerne guttene i nabolaget til søppelfyllingen ved Dreyersholmene for å finne skatter. Bedriftene i Østre bydel dumpet all slags rester fra produksjonen i sjøen ved holmen og innimellom kunne det dukke noe som fanget guttenes interesse. Noen ganger hendte det at flyalarmen gikk. I stedet for å løpe hjem sprang guttene til Manndomssteinen. Den var nemlig kløyd i to og dannet et stort hulrom som ga god dekning og skjul.

Kongssteinen

Kongssteinen er en historisk stein som lå på en høyde på Bergeland, i nærheten av dagens Sven Oftedals plass, og den var lett synlig fra byen.

Kongssteinen har gitt navn til Kongsteinsgata, Kongsteinsmauet og Kongstein videregående skole.

Kongssteinen skal ha vært kulerund og stor som et hus. Navnet fikk den etter at kong Fredrik IV besteg steinen under et besøk i Stavanger i 1704. Den ble lenge regnet som en av Stavangers fremste severdigheter ved siden av Domkirken. Det ble fortalt at det var mulig å se merker av en hånd i den.

Den topografiske forfatteren Lars Hess Bing skrev om Kongssteinen i «Norges beskrivelse» fra 1796: «en mægtig rund Steen, ligesom paa en Kiøl, der ballancerer paa sin egen Vægt». Allerede i 1726 laget byskriver Ulric Frederic Aagaard et kart over Stavanger, der Kongssteinen er tegnet inn. Han hadde også målt steinen. Høyden var 30 fot (ca 9.4 meter) og største bredde ca 31 fot. Aagaard skrev videre at steinen nærmeste hvilte på en slags skipskjøl som var 7 alen lang og ½ alen bred (ca 4 x 0.3 meter).

Sagnet sier at et troll som bodde i Lifjellet kastet tre store steiner mot Domkirken da den var under bygging. Men trollet siktet dårlig. Den første steinen nådde fram til gården Hetland (Skrefsrudsteinen), og den andre havnet på høyden på Bergeland (Kongssteinen): Den tredje og største steinen bommet på Domkirken, men lagde et stort hull i bakken som siden ble til Breiavatnet.

Kongssteinen ble minert bort da Kongsteinsgata skulle forlenges vestover i 1864. Prost Sinding protesterte mot planene om å fjerne steinen. Han ønsket at den skulle være midtpunktet i en barnepark. Byens myndigheter syntes imidlertid ikke dette var noen god idé. Da kjøpte prosten deler av området til hus og hage – og det han kunne få med av steinen. Halvparten av steinen stakk ut i gaten og ble minert bort. Etter Sindings død ble eiendommen solgt og resten av steinen ble minert bort.

Kongssteinen som besto av harde bergarter (granitt, gneis) ble blant annet brukt til grunnmur til prestegården til St. Petri menighet i Erichstrupsgata 14 og til stabbesteiner langs den nye veien rundt Hillevågsvatnet. Et stykke av

Manndomssteinen. Foto Erik Thoring.

Tegning av Kongssteinen, eller «Kong Stein», regnet av Henry Imsland for Stavanger Aftenblad

Skrefsrudsteinen. Foto: Bjarte Hetland

steinen ble også brukt til å lage en minnestøtte over konsul Børge Rosenkilde på Lagård gravlund.

Skrefsrudsteinen

Skrefsrudsteinen er en nesten tre meter høy fyllittblokk som ligger i hagen til Bergeland bydelssenter i Jelsagata. Steinen er en av fire flyttblokker i Stavanger som ble fredet i 1959 etter forslag fra Rogaland Naturvern. I dag er Skrefsrudsteinen et geologisk naturminne etter naturmangfoldloven.

Steinen har fått navn etter misjonær Lars Olsen Skrefsrud (1840 - 1910). Fordi han hadde sittet i fengsel ble han ikke tatt opp på Misjonshøgskolen, og han brukte steinen som et bønnested og alter, og gjennom dette fikk han styrke til å gå videre i sine misjonsplaner. Han fikk hjelp av forstander Stephan Due i Brødremenigheten, og han kom etterhvert i kontakt med et tysk misjonsselskap og gjennom dette fikk han anledning til å studere i Tyskland. Skrefsrud stiftet senere Den norske santalmisjon.

Det er slått opp et bronserelieff på steinen. Dette er utført av Erik Haugland, og ble satt opp av Santalmisjonen i 1950 - til minne om Skrefsrud. Minneplaten har følgende tekst: «Ved denne steinen fikk Lars Olsen Skrefsrud, Santalmisjonens grunnlegger, avgjørende visshet for sitt kall».

Vålandshaugen:

Vandresteinen i Rogalandsgata

Det var ikke størrelsen som utløste et fredningsvedtak av vandresteinen i 1959. Ei heller andre geologiske grunner. Vandresteinen som ligger midt på en stor plen like øst for tidligere Stavanger Tekniske Fagskole er en ordinær to meter høy og kortreist flyttblokk i fyllitt. Som navnet tyder har vandresteinen hatt en historisk funksjon som stoppested og hvilepunkt langs en av ferdselsvegene til og fra Stavanger. Steinen ligger på en flate over Hillevåg.

Ørnasteinen

Det fins flere Ørnasteiner i Stavanger. Den ene ved Mosvatnet ble en lokal kjendis da Vegvesenet ville sprengte den bort i forbindelse med byggingen av Ryfast. Den om lag fem

Vandresteinen. Foto Erik Thoring.

Ørnasteinen. Foto Erik Thoring.

høye fyllittblokken ble spart da Motorveien ble bygd over Mosvatnet tidlig på 1970-tallet. Men mot Ryfast måtte kjempen gi tapt. Vegvesenet kom fram til at Ørnasteinen lå i veien for miljøkulverten og at det ville bli for kostbart å flytte den.

Før steinen ble knust gjorde arkeologer funn av flintstein, bål plass og stolpehull som kan dateres tilbake til tidlig steinalder, en gang mellom 9200 og 4000 år f.Kr. Steinen som ruvet godt i det åpne landskapet, var et naturlig oppholdssted for datidens fangstfolk.

Ørnasteinen som lå på Ørnaholmen, ble av Vålandsbeboere kalt for Storesteinen og Offersteinen.

Grensesteinen i Mosvatnet

Grensesteinen som markerer skillet mellom Egenesløkene og Tjensvold utmark gikk nesten tapt i byggemasser da Madlaveien ble utvidet tidlig på 1970-tallet. I dag er grensesteinen så godt som usynlig der det ligger halvt nedsenket i Mosvatnet og omgitt av tett sumpskog.

Grenselinjene til hovedgården Eiganes ble i sin tid trukket fra Kalhammeren, over Byhaugen og endte i den nordvestre delen av Mosvatnet. Kampesteiner tjente som grensesteiner. Knutmannsteinen (opprinnelig Kutmannsteinen) markerte grensen mellom gårdene Tasta, Stokka og Eiganes. Klovsteinen (opprinnelig Kløffstenen) markerte grensepunktet mellom Stokka, Eiganes og Tjensvoll. Begge disse grensesteinene ble fredet som kulturminner i 1959.

Grenselinjen endte i Mosvatnet. Her i enden av steingjerdet ligger grensesteinen som på fagspråket kalles en *endestav*. Denne flyttblokken er grensemerke mellom Eiganes og Tjensvoll.

I 1976 fastslo formannskapet i Stavanger at grensesteinen i Mosvatnet er bevaringsverdig og anmodet Arkeologisk Museum om å gjennomføre et fredningsvedtak. Museet sa seg den gang villig til å gjennomføre fredningsvedtak etter lov om fornminne, men det skjedde aldri. Grensesteinen i Mosvatnet ligger der fortsatt, men fredet er den ikke.

Byhaugen

Knutmannssteinen

Store flyttblokker er gjerne brukt som grensesteiner mellom landbrukseieendommer. I det åpne, treløse landskapet ruvet

Knutmannsteinen. Foto Erik Thoring

Dugamålssteinen. Foto: Ellen Jepson

de største steinene. De fikk ligge i fred kort og godt fordi de ikke lot seg flytte på med datidens redskaper.

Knutmannsteinen på Byhaugen er en av flere bevarte grensesteiner i Stavanger. Den godt og vel fire meter høye og firkantete flyttblokken viste grensen mellom gårdene Tasta, Stokka og Eiganes. Knutmannssteinen ligger et drøyt steinkast nordøst for Byhaugkafeen og ble fredet i 1959 sammen med tre andre geologiske naturminner i Stavanger.

I fredningsvedtaket er grensesteinen omtalt som Kutmannssteinen. Det er det korrekte navnet. I grenseoppgangspapirer fra 1755 og 1835 går steinen under navnet "Kutmandssteen".

Byhaugkafeen brukte den store steinen som søppelfylling på 1950-tallet. På den tiden kom det opp planer om å sprengte Knutmannssteinen, uvisst av hvilken grunn. Men daværende ordfører Magnus Karlson (1947-1953) ville det annerledes og sørget for at steinen fikk ligge i fred.

Dugamålssteinen

Den har ligget godt skjult i krattskogen i flere tiår. Men nå har Dugamålssteinen kommet fram fra glemselen. Grunneierne i Lierdal har gjennomført en fullstendig rydding av den gjengrodde beitemarka og samtidig reparert steingjerdet som steinen er en del av. Den om lag tre meter høye flyttblokken ruver i det gjenåpnede landskapet og har allerede rukket å bli en populær "buldrestein" blant de yngste turgåerne i området.

Navnet Dugamål kommer av "duggurd" som var et måltid som ble holdt på formiddagen, mellom frokost og middag. Siden arbeidsdagen i gamle dager startet tidlig om morgenen, ble duggurd holdt mellom 9 og 11 på formiddagen. I dag ville vi kalt det en tidlig lunsj.

I det gamle Tasta ble det skåret torv i myrene til bruk som brensel. Den store flyttblokken må ha vært et naturlig sted å nyte måltidet. Og slik kan navnet Dugamålssteinen ha oppstått.

Det var for øvrig vanlig at store flyttblokker ble brukt som målepunkt når nye beite- eller dyrkingsteiger skulle gjerdes med steiner som var datidens byggemateriale. Jorda på Jæren var full av stein og det som ikke ble brukt i gjerder, ble deponert i hauger, såkalte rydningsrøyser.

SVEINUNG BANG-ANDERSEN

KONGSSTEENENS FACIAT, ACCURATE MAAL OG BESKRIVELSE

Flyttblokken «Kongssteinen» som lå dominerende på det åpne høydedraget sørøst for Breiavatnet ble tillagt helt spesiell oppmerksomhet da by- og rådstueskriver Ulric Frederic Aagaard, trolig på kongelig bestilling, utformet sitt velkjente kart over Stavanger i 1726. Ikke bare fikk steinen en større og tydeligere signatur enn bynavnet Stavanger; den ble også avbildet med en tegning, oppmålt og nøyaktig beskrevet i en ramme oppe i kartets venstre hjørne.

Aagaard inndelte den 8,4 m høye og opptil 8,7 m breie steinen i sju fasett-flater (Superficies) som alle ble målgitt i det som mest sannsynlig er sjællandske alen:

- Nº 1 = Lengden $9\frac{1}{2}$ Sedl. aln, bred: $7\frac{1}{2}$ aln
- Nº 2 = $11\frac{1}{2}$ aln Lengde, 7 aln $\frac{1}{4}$ bredde
- Nº 3 = Neden under $6\frac{1}{2}$ Sedland aln
- Nº 4 = Paa dens Østre Side, Lengd $9\frac{1}{4}$ aln, bredde 5 aln $1\frac{1}{2}$ quart
- Nº 5 = Lengd neden under paa same side 9 aln, bred 7 aln. Perpendicular Høyde paa same Østre kant 9 aln
- Nº 6 = Dend Vestre kant bredde 5 aln
- Nº 7 = Neden under 6 aln $\frac{1}{4}$ Perpendicular Høyde paa same side = 7 Sedl. aln

Han merket seg videre at «Stenens hele Fundament er forunderlig i det dend hviler Ligesom paa en Skibskiøl, der icke er lengre end 7 aln og iscun bred $\frac{1}{2}$ aln».

Også seinere antikvarer og topografer som rakk å besøke Kongssteinen før den ble ødelagt av kommunen en gang i ut i 1870-årene bet seg merke i den spesielle størrelsen, overflaten og plasseringen. Blant dem var tidligere stortingspresident og stifter av Bergens Museum, Wilhelm Fri-

Bekrivelse av KongsSteenen på U.F. Aagaards kart «Delineatio Planimetrica Ofwer Stavanger Bye» fra 1726. Nasjonalbiblioteket København.

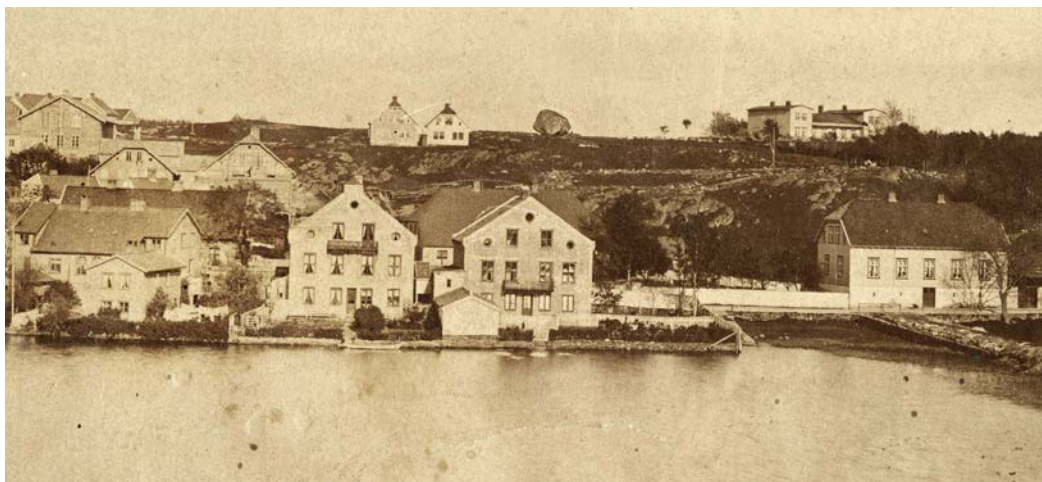

Foto fra 1870-årene som viser Kongssteinens dominerende beliggenhet på Risberget opp av Breia-vatnet. Foto: Byarkivet.

mann Koren Christie, som under en befarings i 1828 omtalte den som en «Rokkesten» som det for øvrig fantes lignende eksempler av andre steder i distriktet. Han laget også en skisse av steinen, målt til å være 12 alen lang, 10 alen bred og 9 alen høy.

I geologiens barndom, før det var erkjent at landet hadde vært nediset og at flyttblokkene ganske enkelt var et resultat av isbevegelse og seinere nedsmelting, ble disse kjempesteinene gjerne gitt overnaturlige forklaringer som tilholdsteder for underjordiske og andre vetter, eller oppfattet som direkte menneskeverk. På første halvdel av 1800-tallet ble det utgitt flere lærde utredninger hvor «ruggesteinene» eller «vaggesteinene» ble sett på som altere, orakler eller deler av forhistoriske gravanlegg. Også W.F.K. Christie skrev engasjert om emnet i 1835 i en artikkel i tidsskriftet *Urda*. Da antikvar Nicolay Nicolaysen femti år senere publiserte verket «Norske Fornlevninger» hørte de imidlertid ikke lenger med i det gode selskap. Både arkeologien og geologien hadde nådd fram til ny kunnskap.

SVEINUNG BANG-ANDERSEN

OM HAUGEN SOM GAV NAVN TIL BYDELEN

Da konservator Tor Helliesen i året 1900 registrerte synlige fornminner i Stavanger-området ble utbyttet ytterst magert i forhold til de rike og varierte bestandene av fornminner han tidligere var kommet over blant annet i Randaberg, rundt Hafrsfjord, i Sola og videre sør på Jæren. Innenfor daværende bygrense fant han faktisk ingenting. På Storhaughalvøya, som da hørte inn under Hetland kommune, ble det imidlertid påvist tre gravhauger: lengst i sør et par mindre og temmelig maltrakterte på fjellknauser ved Ramsvig og Digernes (vist som nr. 2 og 3 på kartet) og en adskillig større – Storhaug (nr. 1) – på det høyeste og mest dominerende punktet i landskapet. Hva som tidligere måtte ha eksistert rundt om på knauser, høyder og nes er nok blitt slettet i relativt tidlig som et resultat av den gradvise byutviklingen.

Heller ikke på eldre kart som Aagaards (1726), eller i topografiske beskrivelser som de Fine (1745) og Strøm (1888), er det markert eller omtalt synlige fornminner innenfor området. Derimot finnes det en håndtegnet skisse av tegnelærer Bernhard Hanson som viser Storhaug slik den framsto i 1860 med spredte steiner i den jorddekte overflaten og en svær, tykk helle som dekket hele midtpartiet.

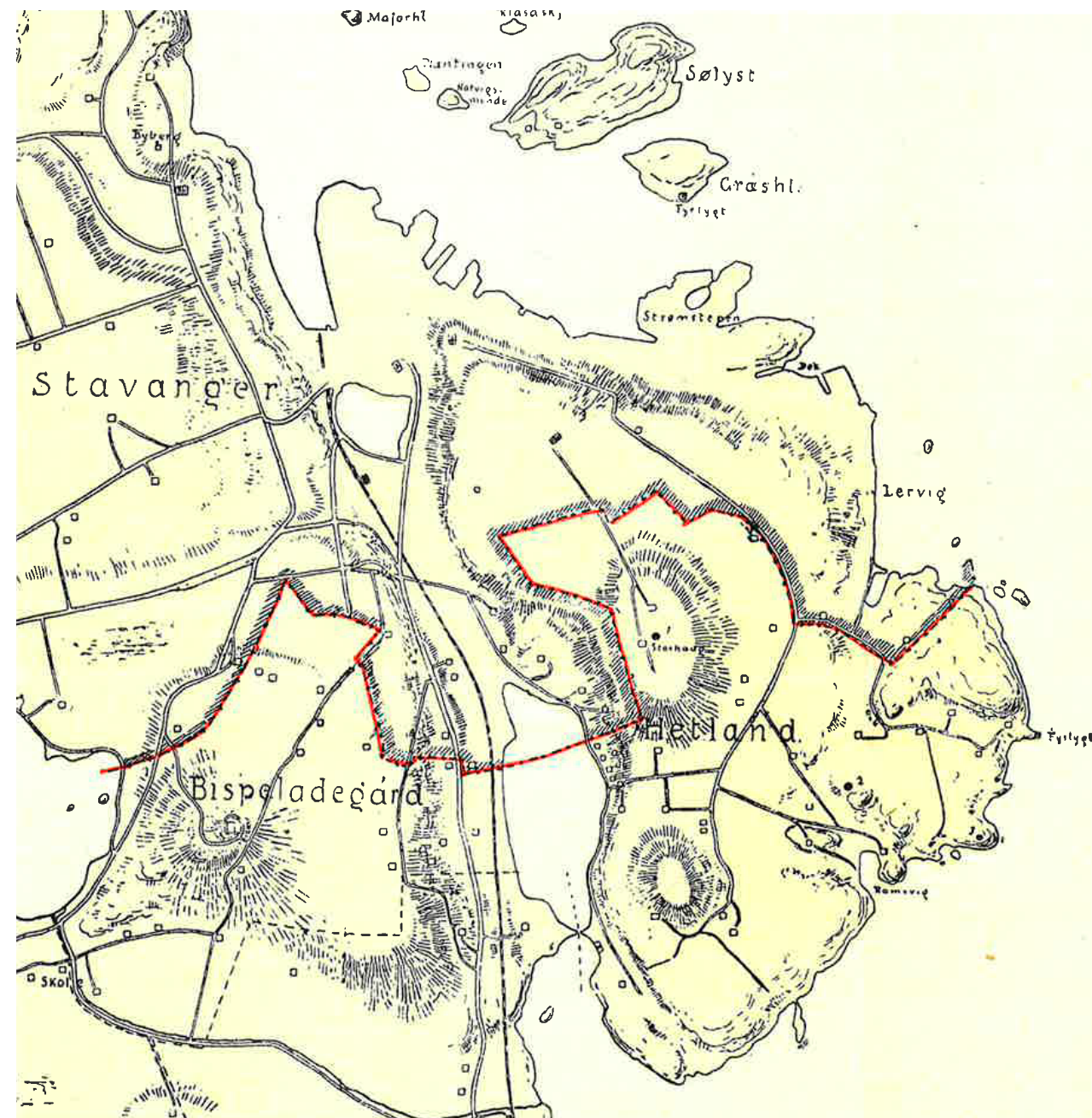
Helliesen beskriver Storhaug som «En stor, rund græskledt gravhaug, ca. 28 m i tvermaal og 2 m høi. Paa toppen, der er avplanet staar nu et lysthus». Utplaneringen skjedde i forbindelse med at lysthuset ble oppført en gang i 1860-årene av eieren av Vestre Storhaug gård, skipsreder Søren Berner. Dette spesielle byggverket som var åttekantet og med vindu-

er på alle sider eksisterte fram til like før 2. verdenskrig. Etter den tid har haugen ligget ubebygde og tilgjengelig for alle, men er noe skjemet av en fotballbane som ligger like inn til kanten.

I mai 1852 ble det gravd i haugen og funnet enkelte spredte rester etter gravgods: en såkalt beltestein av kvarts, en del av en rikt ornamentert draktspenne av bronse, samt to grisetenner som ikke trenger å være fra forhistorisk tid. Det skal dessuten være funnet en mosaikkperle med farget rutemønster, men denne er ikke blitt tatt vare på. Beltesteinen, brukt til ildslagning i kombinasjon med en spiss jerntein, og – som navnet antyder – båret lett tilgjengelig i beltet, må skive seg fra en begravelse foretatt i folkevandringstid (ca. 500 år e.Kr.). Det er sannsynligvis på denne tid haugen er blitt anlagt, om det ikke skjedde allerede i eldre bronsealder (ca. 1000 år f.Kr.). Det som imidlertid først og fremst har gjort Storhaug kjent i arkeologisk sammenheng, også ut over landets grenser, er bronsespennen.

Storhaug-spennen har opprinnelig vært forgylt og utstyrt med en knapp oppe på bøylen. Den kalles ryggknappspenne og ble brukt av kvinner i merovingertid (ca. 700 år e.Kr.) til å feste kappen oppe ved skulderen. Selv om forstykket med ryggknapp mangler, viser størrelsen på bakstykket at spennen har vært svært stor og prangende, nærmere 30 cm lang. Bøylen og sidekantene er fint ornamentert med lange båndformete fabeldyr med overdrevent store lemmer og med kroppen oppspaltet i løkker. De drakeformete dyrene slynger seg om hverandre og rundt sin egen kropp i rytmiske mønstre, ofte som 8-tall. Både teknisk og stilmessig er utførelsen av ypperste klasse. Slik stilisert dyreornamentikk var vanlig i Skandinavia fra 700-tallet til tidlig på 800-tallet og kalles Osebergstil etter noen av de rike utskjæringene på Osebergskipet.

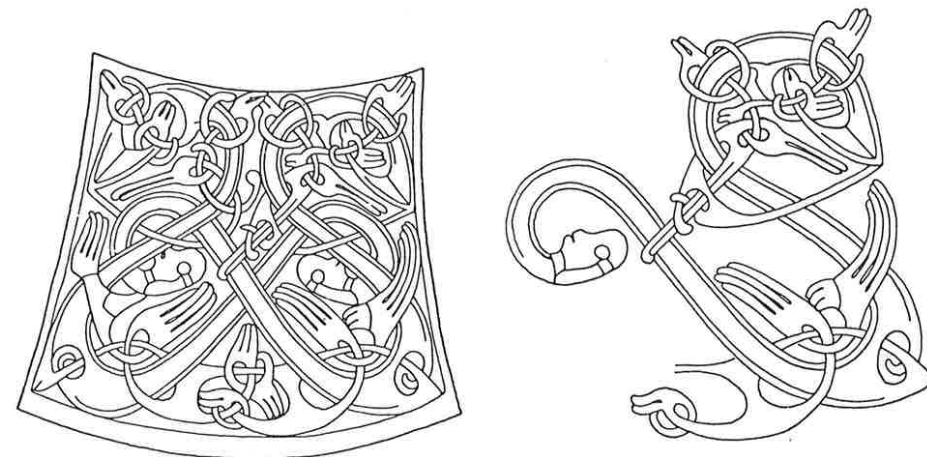
Kvinnen som fikk sitt siste hvilested i Storhaug, med vid utsikt over fjord og fjell og ned mot det som senere skulle bli Stavanger, har ganske åpenbart ikke vært noen hvem som helst. Hun må ha tilhørt det økonomiske og sosiale toppskiktet i merovingertidens samfunn. Men hvem hun egentlig var, hva hun visste og hva hun mente, er det fritt for enhver å gjøre seg opp tanker om.

Som det framgår av Helliesens kart fra 1900, utgjorde både Storhaug og Vålandshaugen fram til grenseutvidelsen i 1905 enklaver av Hetland som skar inn i de søndre deler av byområdet. De tre gravhaugene som kjentes lå alle på Hetlandshalvøya. Gjengitt etter Helliesens 1901.

Foto av den bevarte delen av Storhaugspennen i plan og profil. Gjengitt etter Gjessing 1934 (pl. XXXVI). Spennen blir oppbevart på Bergens Museum, UiB.

Ornamentikken på bøylen (t.v.) og uttegning av deler av båndfletningsmotivene (t.h.). Tegning: Arkeologisk museum, UiS.

Litteratur

- Bærheim, Anders 1959. En markegangsforretning mellom Bispeladegård og Hetland prestegård 1686 på gården Eikanes. *Stavanger Museums årbok* 1958. Stavanger.
- Gjessing, Gutorm 1934. Studier i norsk merovingertid. *Skrifter utg. av det Norske Vid.-Akad.i Oslo II. Hist.-filos. klasse* 1934, no. 2. Oslo.
- Helliesen, Tor 1901. Oldtidslevninger i Stavanger amt med et kart over Frue sogn, Hetlands prg. *Stavanger Museums Aarsberetning for 1900*. Stavanger.
- Lorange, Anders 1868. *Norske Oldsager i Bergens Museum*. Bergen.

GUNNAR ROALKVAM

STORHAUGEN

Bydelen Storhaug har fått navn etter Storhaugen, den gamle gravhaugen på Storhaugmarka. Gravhaugen skal ha vært i bruk fra bronsealderen til yngre jernalder, perioden 1500 før Kristus fram til rundt 800 år etter. Den ligger 47 meter over havet. Gravhaugen har sannsynligvis blitt plyndret gjennom tiden som har gått, men det er blant annet funnet et stykke av en draktspenne i forgylt bronse fra rundt år 700. Denne spennen har gitt inspirasjon til Marit Ånestads moderne kunstverk over innkjøringen til Storhaugtunnelen ved Strømsbrua.

Gravhaugen befinner seg på det som på 1800-tallet var gården Vestre Storhaug. Høyden på haugen ble litt redusert rundt 1860, da den ble jevnet noe ut for å gi plass for et lysthus.

Historien

Nåværende Storhaug bydel ligger på Hetlandshalvøya som i eldre tider lå innenfor den gamle sentralgården Eikanes. Gården Hetland ble antakelig skilt ut under folkevandrings-tiden, omlag 500 år etter Kristus. I løpet av middelalderen ble Hetland kirkegods.

Sevald Simonsen samlet mye historisk materiale om den tidlige historien til dagens Storhaug bydel. Han skrev flere artikler om jordbruksperioden her. På 1700-tallet forteller flere kilder at Hetlandshalvøya besto «af meget vidløftige Marker». Det var karrige lyngheier og myrområder som dominerte, og store deler av halvøya ble ansett som utmark og tungdrevet jordbruksland.

I forbindelse med folketellingen i 1711 fortelles det: «Her udenfor (byen) andgrendser Hetlandsmarcken som pro beneficis tilhører Sognepresten i Stafvanger, hvor-

17.mai på Storhaugen, 1991/1992.
Fotograf Egil Bowitz.

paa boer Endel fattige Huusfolch udi Røghytter som svarer under gaarden Hetland med Grundleye og Arbeide.»¹

En del av denne utmarka fikk navnet Storhaug etter gravhaugen. I et «Pro Memoria av 1. april 1793 fra biskopen i Kristiansand, står det:

«Et stykke af Prestegaardens Udmark, Storhoug kaldet, – som skal ligge saa afsides fra Præstegaarden, at det ikke uden megen Besværighed kan af samme Beboere opdyrkes, maatte ansættes en Huusmand».²

Vilkåret var at – «denne og hans Hustrue maa for deres levetid være forsikrede om bemeldte Jordstykkes Besiddelse».³

Det var Svend Olsen Grødem fra Randaberg som bosatte seg som husmann på Storhaug. Han holdt til her bare i noen få år, fram til 1798. Neste gårdbruker, Osmund Aarsland, tok etternavnet Storhaug. Han drev gården fram til 1827. Da hadde han fått tillatelse til å dele gården i to deler, kalt Vestre og Østre Storhaug.

Sønnen hans, Aadne fikk den østre delen. Svigersønnen, Mads Beier, fikk vestre del hvor gravhaugen ligger. Beier fikk tillatelse til å ta stein fra gravhaugen. Men ingenting tyder på at han benyttet seg av dette i noen nevneverdig grad.

I 1841 søkte Mads Beier Kongen, egentlig Kirkedepartementet, om å få arvefestsjøte på gården. Det vil si at han ønsket å bli selveier. Han fikk ikke noe positivt svar. Etter at bygningene brant, og han fikk store utgifter med å bygge nytt, søkte han igjen i 1847. Mens saken roterte i byråkratiet, skjedde det noe som endret synet på slike saker.

I 1848/49 ble Hetland prestegjeld opprettet med Frue som hovedsokn og Randaberg som anneks. Dette betydde også at den gamle Hetlandsgården ble overført fra Soknepresten i Stavanger som avlsgård for det nye prestegjeldet. Bare husmannsplassen Bergeland ble beholdt som avlsgård for presteskapet i Stavanger.

Den driftige sokneprest Peter Hersleb Graah Birkeland i Hetland fikk lov til både å feste bort jord, men også å auksjonere bort parseller på Hetlandshalvøya. 22. april 1850 ble det avholdt auksjon av parseller, noe som vakte stor interesse. Flere gårdbrukere, særlig fra traktene ved Høgsfjord, Dirdal og Hunnedalen, kom hit og etablerte seg med småbruk. Rike byborgere i Stavanger kjøpte også parseller til landsteder. Auksjonen kom i stand for å skaffe inntekter

Reseptkonvulutt med logo fra Storhaug apotek, etablert 1911. Merk profilen av bydelen og bruken av eikestubben med spirende blad. Dette symbolet var også aktuelt som byvåpen for Stavanger.

Storhaug-marka med nærliggende bebyggelse fotografert 1962. Admiral Cruys gate, Jelsagata, Storhaug alle, Endre Dahls gate, Cederberghs gate, Asbjørn Klosters gate, Nedstrandsgata, Avaldsnesgata, Nylundsgata, Bolette Wieses gate. I bakgrunnen Nylund skole. Foto: Widerøes flyfotosamling/ Stavanger byarkiv

til prestegjeldet, kanskje også for å bidra til bygging av Vår Frue kirke, Hetlandskirken, som ble innviet i 1854.

Små bruk over hele Hetlandshalvøya fikk nå nye selveiere som gikk i gang med stort pågangsmot. Men de to Storhaugbrukene var ikke med i auksjonen. Gårdbrukeren på Østre Storhaug, Tørres Storhoug, hadde nemlig også søkt om arveskjøtefeste. Mens han og Mads Beier ventet, gikk årene. Tørres ble enkemann. Kanskje var det dette som var årsaken, eller kanskje han mistet tålmodigheten? I alle fall ga han opp og solgte bygningene til kjøpmann Michael Berentsen våren 1853. Fem måneder senere hadde Berentsen fått skjøte på eiendommen på svært gode betingelser.

Mads Beier på Vestre Storhaug fikk endelig kjøpe gårdsbruket i 1854, etter å ha ventet i 13 år. Også han var blitt eldre og temmelig mismodig, og han solgte gården i 1855 til Nils Pedersen. Pedersen solgte Vestre Storhaug med svært god fortjeneste allerede året etter til skipsreder Søren Berner. Berner ville benytte eiendommen som landsted. Han kjøpte også en del ekstra jord, kalt «Morgenbeitet». Det var Berner som fikk planert gravhaugen og satt opp et åttekantete lysthus der rundt 1860. Han finansierte også planting av en treallé, som etter hvert ble omtalt som Storhaug Allé.

Søren Berner døde i 1872, og enken solgte eiendommen i 1887 til rentenist Halvor Scheie. Kort tid etter, i 1890, ble størstedelen av eiendommen solgt til Kristoffer Bergsholm fra Forsand. Scheie beholdt likevel et stykke som han kalte Fagerheim. Sønn til Kristoffer, Anders, overtok Vestre Storhaug i 1893. Han fikk utskilt en del tomter for boligbygging. 1899 solgte han eiendommen til et konsortium som planla videre boligbygging i området.

Storhaug blir en del av byen

Den ekspansive jordbruksperioden på halvøya i siste halvdel av 1800-tallet, ble kortvarig. De skulle bare visst de flittige nybyggerne, hvor raskt Stavanger by skulle erobre det meste av det som de hadde slitt for. Stavanger by innlemmet stykke for stykke hele Hetlandshalvøya i perioden fra 1848 til 1923. Den urbane boligbebyggelsen nærmet seg eiendommene Østre og Vestre Storhaug. I 1905 var Storhaugmarka blitt en del av Stavanger, og i 1918 ble Endre Dahls gate og Cederbergs gate regulert inn på kartet. Cederbergsgata ble

tidlig opparbeidet, mens Endre Dahls gate først ble anlagt i 1950-årene. Sammen med Storhaug Allé omkranset de Storhaugmarka med boliger. Både Endre Dahl og Andreas Cederbergh var kjente navn i byens historie. Sammen med Michael Berentsens og Søren Berner, utgjør de, sammen med noen få andre, det lille eksklusive utvalg personer som har fått gater oppkalt etter seg i Storhaug bydel. De fleste øvrige gater har fått navn etter steder i bydelen eller fra bygd og by i Rogaland fylke.

Betegnelsen Storhaug ble etter hvert tatt i bruk for et videre bystrøk enn det som lå innenfor Storhauggårdenes gjerder.⁴ I flere generasjoner har folk som bor i området mellom Lysefjordsgata og Paradis sagt at de bor på Storhaug. Hele den urbaniserte Hetlandshalvøya ble vanligvis omtalt som Østre bydel. Her er det mange bystrøk i tillegg til Storhaug. Blant disse er Bergeland, Møllehaugen, Lervig, Midjord, Varden, Nylund og Paradis. I de fleste andre bystrøkene føltes det unaturlig for folk å si at de bodde på Storhaug. Enten ble begrepet Østre bydel brukt, eller så sa de mer presist at de for eksempel bodde på Blåsenborg, på Midjord, i Emmaus eller inne i Varmen.

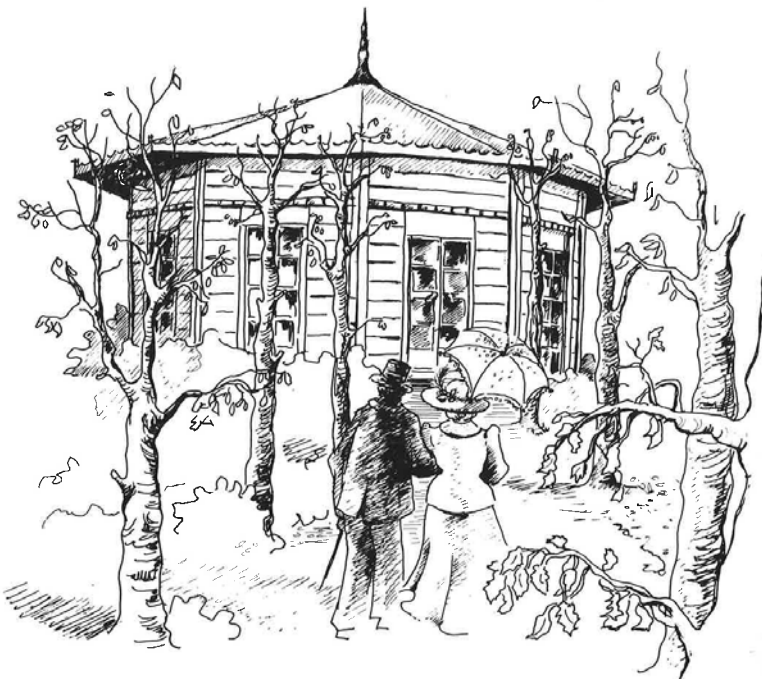
Etter at bydelen formelt ble døpt Storhaug, og i tillegg fikk innlemmet byøyene uten brutilknytning, har de fleste blitt fortrolige med å si at de bor på Storhaug. Sannsynligvis ikke øybuene? Det er forresten litt rart å si at vi bor «på Storhaug», fordi de aller fleste av oss bor jo ikke «på» Storhaug, vi bor formelt sett «i» Storhaug bydel. Likevel har vi i vår bydel et særpreg i forhold til andre «på-bydeler» som «på Våland» og «på Tasta». Møtes vi i Stavanger sentrum, er det bare vi som sier at vi skal «inn» i vår bydel.

HER INNE

Ute på Stokka
ute på Madla
ute på Sunde
ute på Tasta
ute på Hundvåg
ute på Forus
og her inne
på Storhaug.

Lysthuset på toppen av Storhaug.
Tegning: Astrid Hølland-Bergh,
Arkeologisk museum/UiS.

Luftfoto av Storhaug og omegn
mot nord, fotografert 1964. Foto:
Widerøes flyfotosamling/ Stavanger
byarkiv.

Oppe på Tjensvoll
oppe på Eiganes
oppe på Våland
oppe på Ullandhaug
oppe på Byhaugen
oppe på Åsen
og her inne
på Storhaug.

Her
inne i Varmen
inne i Lervig
inne i Emmaus
inne i Godalen
inne på Storhaug,
Her inne, her,
hjemma!

Vekkelsen på Storhaugmarka

Religiøse vekkelser oppstår gjerne i vanskelige tider. Mest kjent i Stavanger er vel den store vekkelsen i 1870-årene under ledelse av Lars Oftedal. Sentralt der sto det nybygde bedehuset Bethania. 1930-årene var også harde for vanlige folk i Stavanger. Økonomiske krisetider med arbeidsledighet, usikkert sesongarbeid og politisk polarisering, skapte uro og usikkerhet i mange hjem. Det er derfor ikke uventet at mange søkte inn i religiøse fellesskap, og nok en gang startet en vekkelse i Bethania.

Johannes Mæland, som drev en hermetikkfabrikk i Sandeidgata i Østre bydel, tok i 1936 et initiativ for å få pastor Henry Johansen til Stavanger. Johansen virket for Det Norske Misjonsforbund, og han hadde hatt en rekke vekkelsesmøter i Kristiansand. I januar 1937 startet Henry Johansen en møteserie i Bethania som samlet svært mange mennesker.

Påske 1937 kom også den velkjente predikanten Frank Mangs for å delta på møtene. Da var tilstrømningen til Bethania så stor at det ble montert høyttaleranlegg i den nærliggende «Understøttelsen», som også var fullpakket av mennesker. Det som kjennetegnet denne vekkelsen var at den nådde svært mange fra arbeiderklassen i Østre bydel.

Til og med sosialistavisa 1ste Mai hadde et stort og positivt vinklet oppslag om vekkelsen.

I mai 1937, i pøsende regnvær, ble det satt opp et stort misjonstelt på Storhaugmarka. «Med villige hender og varme hjerter ble det nye Herrens tempel reist.»⁵ Dette hadde over 1000 sitteplasser, og fem dager i uka fram til slutten av september, ble teltet fylt av mennesker. Vekkelsen fortsatte med stor kraft i det som nå ble omtalt som «Teltmisjonen». Folkestrømmen til Storhaugmarka var dominert av unge mennesker, de fleste fra arbeiderklassen.

«En stor plattform i teltet, pyntet til alle tider med blomster, et sangkor med rundt hundre unge, med flere predikanter i midten, de fylte benkene i teltet, - ga denne virksomheten en særlig fri og frisk ramme i de deilige sommerkvalder. Sideteltet som var reist, utgjorde bønnerommet, som til alle tider var besøkt av bekymringsfulle mennesker som søkte frelse og fant forløsning for sin synd, ved troen på korsets evangelium ved Jesu dyre blod.»⁶

Avisa Rogaland skrev om vekkelsen på Storhaugmarka 27. september 1937:

«De fleste mennesker assosierer et kjempetelt med sirkus og fornøielseetablissementer. Et kjempetelt må by på noe morsomt. Vil man søke de alvorlige ting, får man gå i kirken og på bedehuset. I telt vil man more seg. - Teltet på Storhaug byr ikke på noe morsomt. Er man sensasjonslysten og forlystelsessyk, får man la være å gå dit. For i teltet på Storhaug får man bare høre Guds ord og vakker sang. Det er søkende og lengtende sjeler som samles der. Og mange av dem har også funnet hvad de søkte, og slutter seg til sine trossøsken under mottoet: Guds barns enhet, syndernes frelse.»

Vekkelsen fortsatte, og om høsten ble Stavanger Evangeliske Misjonsforening stiftet som ny menighet i byen, med over 700 medlemmer. Om vinteren fortsatte møtene i Bethania, «Undestøttelsen» og i «Totalen». Men i sommersesongene fram til okkupasjonen i 1940 ble teltet reist på Storhaugmarka igjen. Den siste teltsommeren, i 1939, var det fortsatt en voldsom tilstrømning til møtene. De som ikke deltok kunne likevel i vid omkrets høre gladere oppbyggelige sanger enn de noe tyngre salmene de var vant med i kirkene. Men da teltet ble rigget ned i slutten av september, var den andre verdenskrig brutt ut. En ny bekym-

ring ble forsterket med en hard virkelighet etter den tyske okkupasjonen av Norge i april 1940.

Under krigen og fram til «Teltmisjonen» fikk sin egen «Misjonskirke» i Knud Holms gate 8 i 1962, ble møtevirksomheten avholdt i «Totalen». Men somrene 1948 -1951 var det fortsatt populære teltmøter, men nå på Kyviksmarka.⁷

Bruk av Storhaugmarka

Storhaugmarka ble også preget av okkupasjonen. Som så mange andre høydedrag, som ble oppfattet som strategisk viktige steder, måtte den gamle gravhaugen i flere år bære et luftvernskyts. De tyske okkupantene fikk også bygd et stort vannbasseng på Storhaugmarka. Dette ble bygd av beredskapshensyn i tilfelle brann. Rett etter krigen, ble bassenget sporadisk brukt som svømmebasseng. Stavanger Svømmeklubb flyttet et stevne til «Storhaug bad» i 1945, da Strømvig bad var under reparasjon. Bassenget ble fylt igjen rundt 1955. I dag ligger fotballbanen på samme sted.

I fredstid må vi vel si at Storhaugmarka ikke har hatt samme strategiske posisjon, men heller vært et mye benyttet friområde, et grønt pustehull midt i bydelen.

Storhaugmarka er likevel ikke det beste høydedraget for å få utsikt til verden. Bare noe av Ryfylke kan skimtes mellom husene som omgir friområdet. Skal vi få bedre utsikt, må vi opp på Varden, bydelens høyeste punkt 53 m.o.h. Her kan vi se store deler av bydelen og øyer og fjell i Ryfylke. Vi får også et fint utsyn mot Riskalandet og inn over Gandsfjorden. Et annet godt høydedrag er Giljahaugen på Egeland. Vil vi ha en god oversikt over det gamle industristrøket mellom Strømsteinen og Lervig, populært kalt «Varmen», må vi opp på Kyviksmarka. Tidligere ble dette stedet kalt St. Hans vollen.

Selv om Storhaugmarka ikke er steder for det store overblikk, så har dette høydedraget mange andre kvaliteter.

Her er det fotballbane, park, tursti og lekeplass. I mange år har skolene i bydelene benyttet Storhaugmarka i forbindelse med kroppsøving i det fri. Skolene Nylund, Storhaug og St. Svithun ligger alle i nærheten. Vanligvis brukes friområdet til løp, friidrett og fotball. Nå bruker særlig Nylund skole Storhaugmarka nesten daglig både i skoletida og i SFO-sammenheng. Også bydelens barnehager er flittige brukere av Storhaugmarka.

St. Hans-feiring på Storhaugen, 1991/1992. Fotograf Egil Bowitz.

De lokale idrettslagene har med ujevne mellomrom benyttet Storhaugmarka, og i flere år var det et garderobebygg med dusjanlegg knyttet til idrettsaktivitetene her. Fotballbanen ble tidligere hyppig benyttet av de mange gatelag som fikk kortere eller lengre levetid. Storhaugmarka var på sett og vis nøytral grunn, en slags ingenmannsland mellom de småborgerlige strøk i sørhellingen ned mot Paradis og arbeiderstrøkene i nordøst fra Lervig og inn til Midjord.

Storhaugmarka er omgitt av boliger på alle sider. Dermed fungerer den som et populært friområde for det nære nabolaget. Den har derfor også vært et naturlig samlingssted ved nyttårsfeiring. Folk i nabolagene møtes gjerne der før midnatt og rakettoppskyting. Før kunne det være litt risikabelt, men etter at rakettoppskyting ble forbudt innenfor den gamle trehusbyen, er det blitt fredeligere. Nå kan folk på Storhaugmarka heller betrakte kommunens felles oppskyting fra Varden.

Tidligere var det også vanlig med Sankt Hans feiring på Storhaugen, men det har bare foregått mer sporadisk i de seinere år. Det samme gjelder for 17. mai. Det avhenger som regel av driftige naboer som tar initiativ til felles arrangementer. Ivrige beboere i nærområdet har gjerne satt i gang med frivillig dugnad. Et eksempel på det var tilrettelegging av fotballbanen for islegging og skøyteøp om vinteren. Men også rydding og vedlikehold i samband med bydelens årlige ryddeaksjoner. Her deltar også elever fra Storhaug skole.

Kunstverk

Våren 2013 ble det meldt at Stavanger kommune ville sette opp skulpturen «Trappen» på Storhaugmarka. Det var KAP, Kontor for arkitektur og plan, som sto bak ideen. Det ble hevdet at «Trappen» kunne bidra til å aktivisere området – «som i dag er lite brukt». Tiltaket møtte «massiv uvennskap fra Storhaugmarkas nærmeste naboer»⁸ Til forsvar for kunstverket ble det opprettet en aksjon i sosiale medier «Trappens venner». Men det endte med at det noe omdiskuterte verket året etter ble plassert i Strømvig. Her sto det til folks ergrelse fram til 2016, da betongkolossen ble fjernet etter en ulykke.

I 2014 etterlyste Storhaug bydelsutvalg en oppgradering av Storhaugmarka. Men i kommunens rapport om levekårene i bydelen, ble det ikke avsatt midler til dette. Likevel, 21

april 2016, fikk Storhaugmarka et nytt tilskudd i form av en installasjon, «54», designet av uteromsutvikleren Bøygen. Det er en kombinert leke- og treningsskulptur som populært bare blir kalt «Bøygen». Denne kom i stand som en del av det såkalte levekårsloftet. Enkelte bystrøk i bydelen har nemlig kommet dårlig ut på kommunens levekårsstatistikker. Det kan sies mye om slike statistikker, men de forteller lite eller ingenting om livskvalitet og gode bomiljøer. Det har vi rikelig av i Storhaug bydel.

Kilder

Bang Andersen, Arne: Historien om Østre bydel. (udatert) Stavanger
Johnsen, J. G. og Roalkvam G.M. : Storhaug bydelsleksikon. 2001, Stavanger
Røtter, liv og framtid. Stavanger Misjonsmenighet 1937-1987. 1987, Stavanger
Simonsen, Sevald: Hetlandsmarkens historie I, II og III i Ætt og Heim 1972, 1973 og 1975. Rogaland Historie og Ættesogelag, Stavanger

Noter

- 1 Storhaug bydelsleksikon 2001, s. 12
- 2 Simonsen 1973 s. 74
- 3 Ibid.
- 4 H. E. Næss minner i en artikkel i Museum Stavangers årbok 2014 at det også har eksistert et annet jordstykke omtalt som Storhaug innenfor grensene av dagens Stavanger. Løkke A4 på løkkene utenfor byen i vest hadde dette navnet. I dag går Tanke Svilands gate gjennom denne løkken.
- 5 Røtter, liv og framtid 1987 s. 12
- 6 Røtter, liv og framtid 1987 s. 12
- 7 Røtter, liv og framtid 1987 s. 40
- 8 KAP.no 27.06. 2013.

JONE LAUGALAND

BYHAUGEN

På 25 minutter går du fra Stavanger sentrum til Byhaugen. Før i tida var dette bondelandet. I dag er det et attraktivt bo-område og et populært turmål. Med sine 77 meter over havet er dette et flott utsiktspunkt i alle himmelretninger, ut over Nordsjøen og innover mot Ryfylke.

Byhaugkafeen hadde sin storhetstid som møteplass for byens befolkning i mellomkrigstida. Her oppe var det store St. Hans-bål som samlet mye folk, mange friluftskonserter, og møter av ulike slag.

Fram til den store kommunesammenslåingen i 1965, lå Byhaugen i grenseland mellom Stavanger og Hetland. Selve Byhaugen lå i Hetland. Men gårdsbrukene på Byhaugen lå i Stavanger.

Byhaugen-navnet blir brukt om boligstrøket i skråningene opp mot haugen og om bygningene på selve høyden.

Johanne Margrethe Johnsen (1908 – 2005) bodde på Byhaugen. Hun var en fargerik og engasjert journalist i Aftenbladet og en av de første kvinnelige journalistene i Stavanger. Med signaturen JMJ skrev hun mye om strøket der hun bodde.

Lørdag 1. juli 1972 skrev hun en helsides artikkel om bydelens historie:

«I 1607 får Stavanger by gården Eiganes av kongen. Denne gården skal brukes til mønstringsplass for de soldater byen kan stille, og til beite for byborgernes kyr.

Utover på 1800-tallet ble gården delt opp i løkker og bortfestet. Mange var interessert i å dyrke opp jorden. Det var mye stein, men jorden viser seg å være god.

I løpet av et halvt hundre år er de øde viddene lagt om til veldrevne gårdsbruk og hyggelige landsteder omgitt av

Postkort med motiv av Restauranten på Byhaugen, ca 1910-1930.
Fotograf Figved – Stavanger Byarkiv

Stavanger Aftenblad, 5. juli 1938.

Stavanger Aftenblad, 19. september 1938.

til dels parkmessige hageanlegg. Dette var før kunstgjødse-lens tid. Gårdsdriften kom inn i fast samvirke med byens renovasjon. Dette kunne ha sine skyggesider for turgåere på sommerkveldene.»

På 1850-tallet fikk Thomsa-hagen i hjørnet av Løkke-veien og Stokkaveien sin småhusbebyggelse.

Spørsmålet om vei til Byhaugen kom opp for første gang i et brev til formannskapet i 1852:

«Fra langt tilbake i Tiden har et Sted kaldet Byhaugen, der er beliggende på den Nordvestlige av Byens Løkker i Egenæs Marken, været et meget besøgt Sted af Byens Be-folkning for at se ud over Søen, deels efter utgående, deels efter forventede Skibe.

Byens Existens afhænger for en stor Deel af Søefarten, og der er ikke alene et Par hundre Redere, som det interes-serer at kunde faa Adgang til saadan Udsigte Sted, men over en tredjedel af Byens Befolkning ere Søefarende, følgelig er der en meget stor Deel av Publicum der oftere finde Fornøielse at see ud over Søen og desaarsag ønske Adgang til Stedet. Vi tillade os derfor på egne og Fleres Vegne at anholde om at der bliver lagt en Vei af passende bredde til Byhaugen».

Dette brevet hadde 32 underskrivere, og det førte til at veien kom.

I 1862 kjøpte Misjonsselskapet 72 mål til sin misjons-skole i området som lå opp mot Byhaugen. Dette var et gårdsbruk med et fjøs og låvebygning.

Agronom Joachim Grude begynte i 1865 som sekretær på Misjonsskolen. Han overtok løkken som hans svigerfar, J. C. Birkedal hadde på Byhaugen. Han bygde våningshus og driftsbygninger som sto uforandret i mange år på tunet til Holger Tous gårdsbruk. Dette bruket grenset i nord med Tasta-eiendommen i Hetland prestegjeld.

Dåsa–John

Byene har alltid vært et mål for unge folk som ikke har sett noen framtid for seg og sine på bygdene. Mange reiste til Amerika. Men andre nøyde seg med Byhaugen. I 1840 kom en smed fra Seljord i Telemark til byen sammen med kone og sønn. Både far og sønn het John Johnsen og kallenavnet Dåsa-John var nok knyttet til begge. De laget forseggjorte gjenstander i messing, f.eks.graverte tobakksdåser.

I midten av 1840-årene kjøpte John Johnsen en ti mål stor eiendom av matrikkelgården Nedre Tasta, gårdsnum-mer 29. I 1852 bygde han huset som i dag er kjent som Byhaugkafeen. Han ville ikke ha byfolk rekende rundt huset sitt. Derfor bygde han en solid steinmur rundt eiendom-men. Muren skulle også gi ly for vinden på den værharde plassen. Et stort vannbasseng ble det også bygd på eiendom-men. Det er borte i dag, men det meste av muren er intakt.

Portstolpene har sin egen historie. De to lange, smale steinene lå på nabogården. Av eieren her fikk Jon tillatelse til å hente steinene uten vederlag dersom han unngikk å velte ned steingjerdet som de måtte flyttes over. Dette greide Jon. Med list og lempe og egen kraft rullet han de kjempestore steinene fram på et underlag av stokker på en strekning som har vært fra 50 til 100 meter. En annen gang utførte han en enda større bragd. Han fraktet en diger steinhelle over isen fra Madla-siden av Store Stokkavann og oppover de bratte bakkene.

Kolonialhandler R. A. Idsøe kjøpte eiendommen av Dåsa-John junior, men i 1914 ble det nytt eierskifte. Da kjøpte Stavanger kommune eiendommen for vel 6000 kro-ner, men de fikk Dåsa-John med på kjøpet. Han ble boende i huset på Byhaugen til han døde 84 år gammel i 1920.

Det kommunale matsalget drev i mange år en populær kafé her, med anledning til også å nyte mat og drikke i det fri. Byhaugen ble et av Stavangers best besøkte turområder.

Byhaugkafeen gav levebrød til to damer I mellomkrigstida og i en del år etter krigen ble Byhaugka-feen utleid til to damer som hadde kafeen som sitt leve-brød. De klarte å holde styr på tenåringer som om kveldene kjøpte en flaske brus som «billett»t for å komme inn og se fjernsyn. TV-masten på Bokn hadde stått synlig fra Byhau-gen i noen år før damene ga opp driften.

Etter dette drev både Matsalget, Bondeungdomslaget og Tasta Idrettslag kafeen, men det viste seg ikke regnings-svarende.

Etter krigen ble bygningen pusset grundig opp både innvendig og utvendig, men ble senere sørgelig forsømt av kommunen. Interiøret var fortsatt i brukbar stand på 1970-tallet, men en oppussing ville ikke vært feil, skrev Aftenbladet i 1972.

Stedet oppfylte heller ikke lenger helsevesenets krav til

Stavanger Aftenblad 15. september 1936.

Stavanger Aftenblad. Ukjent dato.

hygiene. Vannforsyningen kommer fra Dåsa-Johns gamle brønn på tunet på Byhaugen. Men kommunal vann og kloakk var ikke langt unna. Et par steinkast unna lå ledningene klar i Fjellfaret.

Bondeliv på Byhaugen

Høgsfjordbuen Ingebret Erevik ble bonde på Byhaugen. Han drev et av de tre gårdsbrukene på haugen. Gårdene ble omtalt som Veholmen-gården, Tou-gården og Erevik-gården.

Folketellingen fra 1910 for Stavanger viser at Ingebret Erevik ble født i 1872 og var ugift. Han utvandret til USA i 1893. I USA arbeidet han som slakter og miner (gruvearbeider). Erevik greide å legge seg opp en del penger og i 1908 var han tilbake i Norge, klar for å realisere drømmen om å bli bonde.

Datteren til Ingebret Erevik, nå avdøde Berta Stangeland (1915 - 2014), gav i 1997 ut ei lita bok der hun forteller sine barnebarn om familien, barndommen og oppveksten på Byhaugen.

«Han (faren) kjøpte en fin liten gård i Stavanger by. Den hørte til Egenesløkkene. Disse løkkene hadde tidligere vært krongods eller allemannseie hvor byens borgere kunne beite dyrene sine. I forrige århundre var byene små og de som bodde der, hadde ofte et uthus hvor de kunne holde noen dyr. For 50 år siden var løkkene delt opp til passe store gårder og solgt. Kjøperne gikk i gang med å dyrke markene skikkelig opp. Pappa la et stort arbeide ned for å få en mønstergård. Han hadde 10 kuer, hest, griser og noen høner.

Han var ikke helt ung lenger, men fikk seg snart en kone fra nabogården på Erevik. Barna begynte å komme. Det ble seks stykker på seks år. Min tvillingsøster Rakel og jeg var nest eldst.

Melkeproduksjon var en viktig del av gårdsdriften på Byhaugen. Berta Stangeland forteller hvordan melka kom til meieriet:

«Det var tre gårder på Byhaugen. De delte på melkekjøringen. Hver tredje søndag var det pappas tur.

Vi ville gjerne kjøre med. Mamma syntes ikke det gikk an, og pappa sa nei. Men vi gikk ned på veien og ventet på ham. Vi hengte oss på kjerren og ba pent om å få bli med.

Fra skråningen ned mot Lille Stokkavann. I bakgrunnen de første parsellene i Egenes kolonihage som ble grunnlagt i 1916. Foto: Stavanger byarkiv.

Byhaugens idrettslag ble dannet i 1945. Bildet viser idrettslagets damelag i håndball under en turnering på Stavanger stadion. Bak fra venstre: Synnøve Tytlandsvik, Tordis Thorstensen, Torbjørg Brimsø, Ingfrid Hagen og Signe Thorstensen. Foran fra venstre: Berit Byhre, Lillemor Tønnesen, Aslaug Tønnesen, Magnhild Skaar og Marit Tytlandsvik.

Berit Byhre (1925 – 1999, gift Imsland) var en allsidig og fremragende idrettsutøver, aktiv i både håndball og friidrett. 27. juli 1947 satt hun norsk rekord i høydesprang med 1,48 meter. Foto: Stavanger byarkiv.

Så stanset han hesten og tok oss oppi stolkeren en etter en, ofte fem stykker.

Nede på Randabergveien møtte vi andre kjerrer som også var på vei til Frue Meieri med melk. Meget sjelden var der en unge med i kjerrene. Bøndene sperret øynene opp og spurte om ungeflokken var hans, vi var jo nesten like gamle. – Ja, svarte pappa kry, de er så snille så. Og alt er godt når de bare er friske.

I meierigården var der stappende fullt av kjerrer med melkespann. De kom fra alle kanter rundt byen, fra Hillevåg, Tjensvoll, Madla, Stokka, Byhaugen og Tasta. Kjerrene måtte stå i kø for å tømte melkespanna».

Byhaugen lå jo langt utpå bondelandet. Ingebret Erevik måtte til byen for å handle inn varene de trengte til dagliglivet. Berta Stangeland forteller også om dette:

«Hver lørdag hadde pappa selen på hesten for å kjøre til Sædberg i Pedersgaten. Han skulle handle inn brød og kolonialvarer for kommende uke. Han tok på den gode varme kjørekakken for ikke å fryse i den åpne kjerren. Morten Sædberg var en fetter av pappa. Han var kommet fra landet og hadde slått seg ned i Pedersgaten med bakeri og kolonialhandel. Her vanket nok en kopp kaffe før han drog videre til Idsø på Verket, også en slektning. Her kjøpte han kjøtt til søndagsmiddagen og gjerne hakkekjøtt og pølser til resten av uken.

Om lørdagene kjørte bønder fra alle kanter til byen for å handle. Kaffestovene var fulle av folk. Her møttes de for å diskutere løst og fast, gårdsdrift og politikk. Pappa hadde en meget travel arbeidsuke. Denne lørdagsturen var et fint avbrekk.

Lørdagen var også en spesiell dag for oss ungene. Pappa hadde alltid noe rart med i kjerren hjem. Han glemte aldri en pose ferske wienerbrød som vi fikk straks etter hjemkomsten.

Vi syntes ofte ventetiden ble lang. Solandsbakken er delt i flere etapper: Først en bakke rett opp fra Bjergsted, så et lengre helt flatt veistykke – første del av Randabergveien, så en ganske bratt bakke videre opp. Oppe i denne bakke var der en trebenk, så folk kunne ta en pust før de nådde toppen.

Vi ventet og ventet. Kjerrer med bønder kom kjørende på rekke og rad. De skulle utover til Tasta og Randaberg.

Endelig hørte vi pappas stemme. Praten gikk fra kjerre til kjerre. De måtte heve stemmen ganske mye for å bli hørt. Pappa hadde høy klar stemme, nesten som en prest.

Søk i Aftenbladets arkiv viser at Ingebret Erevik var en engasjert melkebonde. Han var med i styret for Frue Meieri og skrev innlegg om meierispørsmål i avisa.

Kaiarbeideren med ku, griser og høns på Byhaugen

Jon Tytlandsvik fra Tytlandsvik i Jøsenfjorden dro også til byen for å finne seg arbeid. Han kom fra en stor barnefolk på husmannsplassen Vigemoen.

Som 15-åring dro Jon til byen. Og der ble han og jobba som kaiarbeider. Han gifta seg med Susanne fra Sandeid. De slo seg ned på Byhaugen og fikk sju barn etterhvert. Først leide de hus. Senere kjøpte de seg hus og 2,5 mål. - Vi hadde ei lita løe på eiendommen. Der hadde vi ei ku, to-tre griser og høns i alle år Vi leide et område på Byhaugen av kommunen. Der høya vi og hadde beite til kua, forteller 83-åringe Leif Tytlandsvik som bor i barndomshjemmet i Solandsbakken på Byhaugen.

Byhaugen ble forandret i mellomkrigstida. Det ble bygd mange hus og anlagt flere gater. De fikk sine navn. Ikke alle var like heldige.

Gatenavnet som ingen kunne skrive riktig

Ikke lett å bo i ei gate med et navn som er neste umulig både å skrive og å uttale. Dette problemet fikk beboerne på Byhaugen som bodde i gata som fikk navnet Gottfried Hendtzschels vei.

Det var flere enn beboerne på Byhaugen som hadde vansker. Da bystyret skulle behandle navnespørsmålet høsten 1934, var navnet feil skrevet i sakspapirene. Skiltmakeren slet også. På det første gateskiltet som kom opp i gata, var det ikke mindre enn to bokstaveringsfeil. Selv om dette ble rettet opp, drøyde det ikke lenge før det kom en forespørsel fra Byhaugen om et nytt navn på gata.

Gottfried Hendtzschel var en tysk maler som satte spor etter seg i Stavanger og Rogaland. Han var en av landets mest produktive kirkemalere på 1600-tallet og hans malerier pryder altertavler og prekestoler i flere kirker i distriktet vårt.

Gatenavnet på Byhaugen ble i 1937 endret til Mester Gottfrieds vei.

Med krigen kom det kanoner og krigsfanger til Byhaugen

– Når den tyske lastebilen var på vei opp til Byhaugen, fullastet med russiske krigsfanger, satt det som regel to-tre unger oppe i dette treet, klare til å kaste mat til russerne. Vi kjente de tyske vaktssoldatene godt nok til at vi visste hvem av dem som tillot at russerne fikk mat. Hvis «feil» tyskere var på vakt, fikk ikke russerne mat.

83-årige Leif Tytlandsvik peker og forklarer. Treet står i krysset Solandsbakken – Lindeveien. Og den innfødte Byhaug-mannen garanterer at dette er det samme treet som sto her under den andre verdenskrig.

Han er en av de som fortsatt husker krigstida da den fredelige Byhaugen ble omskapt til et tysk festningssanlegg med tre svære kanoner og mange mindre mobile kanoner. Alt var innestengt bak høye piggrådger og utenfor sto tyske soldater på vakt.

På Byhaugen fikk de fort merke den tyske okkupasjonen.

Den tyske krigsmakta la beslag på omtrent hele gården til gårdbruker Guttorm Erevik (sønn til Ingebret Erevik).. I nesten fem år var det meste av området mellom Almeveien og Lyngveien inngjerdet med piggråd. Hele haugen var under tysk kontroll i retning mot Byhaugkafeen og til skråningen der Randabergveien går i dag.

Men Byhaug-ungene var oppe i de høye trærne rundt haugen og studerte den tyske aktiviteten. Tyskerne hadde noen svære hester som de brukte til å flytte kanonene. Noen sa at dette var polske hester. Utenom kanonene var det et maskingevær-reir beskyttet av betongvegger og tak på det høyeste punktet på haugen. Her hadde soldatene godt utsyn over Stavanger havn og sentrum. Rester av betongen er fremdeles å se på haugen.

Det hendte rett som det var at kanonene ble brukt. Tyskerne skjøt mot allierte fly. Det var også angrep mot de tyske stillingene. Hver gang alarmen gikk, fjernet mor alle potteplantene fra vinduskarmene og søkte tilflukt sammen med resten av familien i kjelleren, husker Leif Tytlandsvik.

Luftvernkanon på Byhaugen klar til innsats mot allierte fly. I bakgrunnen skimtes vanntårnet på Buøy. Foto: Dreyer Bok

Vakttårn med luftvernkanon på Byhaugen. Foto: Dreyer Bok

30-40 russiske krigsfanger bodde inne på det tyske festningsområdet på Byhaugen. Hver morgen skulle de ut på arbeid. Da ble de transportert fra leiren på lastebil eller de måtte marsjere hvis de ikke skulle så langt av gårde. Folk på Byhaugen fikk ikke noen kontakt med krigsfangene som bodde inne på festningsområdet. Men det var også russiske krigsfanger i kjelleren i et hus nede i Byhaugveien. I dette store huset bodde det tyske offiserer. Disse russerne hadde friere forhold. Leif Tytlandsvik husker at ungene i nabolaget lærte russiske sanger av dem. Russerne viste sin takknemlighet ved å gi ungene utskårne fugler og dyr som de hadde laget. Jeg husker at de hadde skåret ut påfugler og krokodiller. De var ganske små. Mange her i nabolaget hadde slike russer-minner etter krigen, forteller Tytlandsvik.

De tyske soldatene ble innkvartert på Kampen skole som ble tatt av tyskerne. Vi som elever på Kampen, måtte gå på skole rundt hele byen. 12 forskjellige plasser hadde vi undervisning i mi skoletid. I alt var det 19 gutter i klassen min. En tid hadde vi undervisningen i bedehuset Bethel på Løkkeveien, men vi holdt også til i et hus som tilhørte den katolske kirken. Bare de to siste årene, etter at krigen var slutt, gikk vi på Kampen.

– Lærte dere noe på skolen?

– Ja. Vi hadde flinke lærere. Det var ikke noe problem, forteller Leif Tytlandsvik. Han har bodd på Byhaugen i hele sitt liv.

Byhaugkafeen ble pusset opp i 2013 og disponeres i dag av Eiganes og Tasta Frivillighetsentral. Den brukes stadig til møter og selskapelighet. Her arrangeres alt fra søndagskafé og julemarked til barseltreff og kåserier.

Stavanger Astronomiske Forening har sitt observatorium i et lite bygg like ved kafeen.

I dag har bebyggelse og vegetasjon tatt bort mye av den vidstrakte utsikten, med Byhaugen er fremdeles et populært utsiktspunkt og utfartssted.

Kilder

Stavanger Aftensblads arkiv

Stavanger byleksikon

Stangeland, Berta: Mormor forteller. Utgitt på eget forlag, 1997

Intervju med Leif Tytlandsvik (oktober 2016)

[http://blogg.aftenbladet.no/jonebloggen/2014/05/30/de-](http://blogg.aftenbladet.no/jonebloggen/2014/05/30/de-russiske-krigsfangene-fikk-mat-fra-byhaug-tre/)

[russiske-krigsfangene-fikk-mat-fra-byhaug-tre/](http://blogg.aftenbladet.no/jonebloggen/2014/05/30/de-russiske-krigsfangene-fikk-mat-fra-byhaug-tre/)

http://www.byhistoriskforening.org/byhistorisk_skilting/49-Byhaugen

Facebook - Byhaugkaféen

Alsvik, Jan: Tastabilder

BODIL WOLD JOHNSEN

VÅLANDSHAUGEN

Innledning

Stavangers sterke byvekst fra 1850 og frem til 1917 er illustrert i kart utarbeidet av stadsingeniør Andreas Saxegaard, som etterfulgte kaptein Halvard Lange i 1900. Kartet viser den eldste bebyggelsen gruppert på begge sider av Vågen og deretter videre langs østre havn frem til Lervig. Kartet viser også at byen begynte å bre seg opp mot de store plåtene på Eiganes og Våland i vest hvor to høyder hevet seg - i nord Byhaugen og i sør Vålandshaugen, begge til omtrent kote 80. På Hetlandsmarken i øst var høydepunktet omtrent midt mellom Hillevågsvannet og Lervig oppe på Storhaug på kote 46.¹ Eiganesløkkene som var skjenket Stavanger by ved Christian den fjerdes gavebrev av 8. august 1607, ble formelt innlemmet i byterritoriet i 1866. Hele Våland og resten av Hetlandshalvøya kom inn i Stavanger ved partielle byutvidelser i 1878, 1905 og 1923.²

Vålandshaugen med sine 83 meter over havet har tradisjon som utsiktsplass. Et utkikkstårn som ble kalt «Vålandspibå», ble bygd opp under krigen mot England 1807-14. På avstand så haugen med dette tårnet ut som en skorsteinspipe på et tak, derav navnet. M. Norland omtaler tårnet som en svær pipe av gråstensmur hvor en steil trapp førte opp til et platå med brystvern rundt. Tårnet var også et godt sjømerke.³ Tårnet forfalt imidlertid og lå i 1860-årene i ruiner. Da ble det gjenreist som en murt varde av grunneieren, konsul Jens Zetlitz Kielland. Varden ble stående til den ble avløst av det nye tårnet i 1895, som gjerne ble kalt Vålandsborgen på grunn av sin form. Ved ombygging i 1917 fikk Vålandstårnet sin nåværende utforming.

Skipsreder Mathias Gustav Nymans store eiendom Ladegård ved Hillevågsvannet. Han var svigersønn til Ivar Oftedal som kjøpte hovedgården av Bispeladegård av Peder Klow i 1809. Nyman bygde to store hus på eiendommen. I det ene drev han bakeri og konditori, og i det andre bodde han selv. Nede ved Hillevågsvannet anla han et badehus for byens befolkning. I bakgrunnen Vålandshaugen med det første utkikkstårnet som ble bygget under krigen mot England 1807-14.

Utsnitt av maleri. Gjengitt i Gabriel Schanche Hidle: Stavanger. Byen i billedkunsten. Dreyer bok 1976.

Artikkelen starter med å beskrive Våland som del av Bispeladegård og omtaler eierne av Vålandshaugen. Den viser utformingen av tårnet i ulike versjoner med hovedvekt på byens vannverk. Artikkelen viser også at Kiellandfamilien har hatt viktige roller som eiere av Vålandshaugen og ved reising av tårn på haugen. Andre sentrale personer har vært Peder Klow og stadsingeniør Halvard Lange. Ombyggingen av Vålandstårnet i 1917 er også viet stor plass. Artikkelen avsluttes med at vannverket på Vålandshaugen blir nedlagt i 1930, og at det blir støpt betongdekke over vannbassengene i 1951. Avslutningen omtaler kort totalreoveringen av Vålandstårnet i 2015 og den planlagte åpningen av opplevelsessenteret for vann- og avløpshistorie høsten 2018.

Våland som del av Bispeladegård

Våland er aldri omtalt som egen gård. Middelaldergårdene i området var Hetland, Eiganes, Bispeladegård, Ullandhaug og Auklend. I navnet Våland er første leddet gammelnorsk for «krok, utkant» og viser til et område i periferien av Bispeladegård. Denne gården hadde sitt tun ved foten av Ladegårdskleiven og strakte seg sørover langs vestsiden av Hillevågsvannet med vest- og sørgrense mot Ullandhaug og Auklend.⁴ Hillevåg var en husmannsplass under Bispeladegård på 1700-tallet. To eiendommer kom til å sette sitt preg på Hillevåg i det følgende århundret; den prangende og herskapelige Køhlereiendommen i sør og i nord bakermester Hans Lindahls landsted ved Hillevågsstrømmen. Lindahls eiendom gikk senere over til hans eneste datter som ble gift med konsul og skipsreder Thomas S. Falck. Bispeladegård ble solgt på auksjon da bispesetet ble flyttet til Kristiansand i 1682. Fra 1790 var Peder Klow den siste som hadde hånd om hele Bispeladegård. Moren, Anne Helene Valentinsen, var en av arvingene til Bispeladegård.⁵

Peder Klow var født i Bergen i 1764. Faren, Søren Jonassen Klow, var amtsstueskriver og senere overamtskriver i Bergen. Etter farens død giftet moren seg med Andreas Thodal som var stiftamtsmann på Island. Peder Klow oppholdt seg en tid hos sin mor og stefar på Island. Han flyttet til Stavanger og kjøpte ved en rekke avtaler i 1785, 1787 og 1789 med sine medarvinger alle rettigheter til Bispeladegård. Blant medarvingene var Peder Valentin Rosenkilde, kjøpmann, skipsreder og byens utsending til Eidsvoldforsamlingen i

1814.⁶ Peder Klow ble veimester i Stavanger amt i 1790. Gjennom ekteskap med postmester Jonas de Rytters datter Maria kom han inn i byens beste kretser. Han ble god venn av Gabriel Schanche Kielland og vanket mye på Ledaal. I krigsårene 1807-14 ble han sjef for kystvernet på Jæren og i Dalane, og i 1813 ble han måler, veier, megler og vraker. Klow bodde på Bispeladegård til sin død i 1824. Som barnløse testamenterte Peder Klow og hustru sin formue til et legat, Peder Klows legat, som skulle dele ut midler til fattige.⁷ Peder Klow har fått en gate oppkalt etter seg på Våland.

Vålandshaugen og nye eiere på Våland

Peder Klow solgte en stor del av Våland til kaptein Anton Wilhelm Scheel i 1800.⁸ Scheel var svoger til Gabriel Schanche Kielland, som ledet firmaet Jacob Kielland & Søn til å bli «et fremskutt foretagende ikke bare i byen, men i landet,

Bispeladegård 1854. Maleri av Zuchow.

Bildet viser Bispeladegård som ble revet i 1875 da Jærbanen ble anlagt. Til høyre Hetland prestegård. Stavanger Kunstmuseum, MUST.

sideordnet med de store ledende handelshus, bærerne av datidens sociale og økonomiske liv». ⁹ Kielland startet byggingen av lystgården Ledaal i 1801. Samtidig søkte han om at festerne av Eiganesløkkene skulle få sine løkker til varig eiendom. Med i søknaden fulgte et kart oppmålt av amtmann Scheel. Kartet som inkluderte Ledaals anlegg, var tegnet av broren Anton Wilhelm. ¹⁰ Kiellands løkker gikk fra Ledaal og helt ned til Mosvannet. De omfattet også Ledgeårds torvmyr, senere kjent som Kiellandsmyren, og Hannasdal, hvor det ble anlagt en liten lystgård med kunstige øyer og dammer over Kannikbekken. Parken Hannasdal var et minne om G.S. Kiellands hustru, Johanna Margaretha Bull. ¹¹ I tillegg kjøpte Kielland ved auksjonsskjøte 26.11.1805 den gjenværende hoveddelen av Scheels eiendom på Våland.

Peder Klow solgte i 1809 hovedgården av Bispeladegård til den unge bondesønnen Ivar Svensen Oftedal. Oftedal hadde vært tjener en tid hos Gabriel Schanche Kielland i Stavanger og ble senere bestyrer av teglverket på Sandnes. I 1811 ble han lensmann i Goa skiprede, dernest i Hetland kommune frem til sin død i 1842. Oftedal kjøpte også mesteparten av Kiellands andel av Våland i 1809. Kielland satt dermed tilbake med en gårdpart i Våland. Denne må ha omfattet Vålandshøyden for her hadde G.S. Kielland trolig i 1807 latt erstatte en gammel steinvarde med et utkikkstårn, hevder Hans Eyvind Næss i sin artikkel om Bispeladegård. Mye tyder også på ifølge Næss, at dette ble gjort i samarbeid med Peder Klow. ¹²

Tårnet på Vålandshaugen under krigen mot England

Den ledende mann i Stavangers militære historie i disse årene var Gabriel Schanche Kielland, skriver historikeren Sverre Steen i boken om borgervæpningen i Stavanger. Under urolighetene med England organiserte stadskaptein Kielland borgervæpningen fra 1801. ¹³ Det engelske flåteranet i København i 1807 og den etterfølgende krigen og handelsblokaden frem til 1814 førte til en økonomisk krise med matmangel og hyperinflasjon. Halvparten av Stavangers utenriksflåte ble kapret, senket eller satt i arrest. ¹⁴ Derfor ble det viktig å forsvare havnen i byen. Under ledelse av Kiellands svoger, kaptein Scheel, ble de to batteriene på

Gabriel Schanche Kielland (1760–1821) var som en konge i byen. Han ledet byens største handelshus, var skipsreder og kjøpmann og hadde en rekke offentlige tillitsverv, bl.a. Kongelig Agent. En gate på Våland er oppkalt etter agenten. Bildet trolig malt av H.C.F. Hosenfelder 1787.

Fotograf: Terje Tveit. Stavanger Museum, MUST.

Skansen, Prøvestenen og Hjelperen, utbedret og nytt batteri satt opp på Kalhammerodden. Utsikt og vakt ble holdt døgnet rundt på batteriene og på Tastaveden, Randaberg, Ullandhaug og i Tananger.¹⁵ Fienden må sannsynligvis ha fryktet byens batterier siden ingen fiende noen gang kom på skuddhold.¹⁶

Kildene tyder ikke på at tårnet på Vålandshaugen var en del av varslings- og forsvarsverket i Stavanger. Heller ikke synes Peder Klow, sjef for kystvernet på Jæren og Dalane under krigen, å ha spilt noen rolle i forsvarsberedskapen i Stavanger. «Den mann, som hadde ofret mest for å styrke byens forsvarsberedskap i denne tid, var stadskaptein Kielland», skriver Steen.¹⁷ Han ble ridder av Dannebrog i 1809. Allerede i 1803 fikk han kongens gullmedalje for å ha forsynt byen og distriktet med korn. Samme år ble han utnevnt til Kongelig Agent med justisråds rang.¹⁸ En gate på Våland er oppkalt etter Agenten.

Deling av Ledaal

Ved Gabriel Schanche Kiellands død i 1821 overtok sønnene Jacob og Jonas Kielland handelshuset Jacob Kielland & Søn.¹⁹ Da konsul Jacob Kielland døde i 1863, ble handelshuset oppløst.²⁰ Den store Kiellandske eiendommen Ledaal ble delt mellom tre av sønnene hans. Kapteinløytnant Jacob Kielland overtok den opprinnelige delen, Ledaal, med den praktfulle hovedbygningen, uthus og andel i torvmyr for 12 790 Speciedaler (Spd.) Axel Chr. Kielland overtok den øverste, nordlige delen av løkkene med navnet Holmegenes som var beholdt fra gammel tid. Denne eiendommen som omfattet et gammelt våningshus og andel av torvmyr, ble overdradd for 7490 Spd. Holmegenes var i utstrekning ikke så mye mindre enn eiendommen Ledaal, men var ikke så godt oppdyrket. Gårdparten Våland og den sydlige del av løkkene ble overtatt av konsul Jens Zetlitz Kielland, far til dikteren Alexander L. Kielland, for 2150 Spd. Denne delen bestod for det meste av udyrket mark. Før sin død i 1881 hadde imidlertid Jens Zetlitz Kielland klart å dyrke opp en betydelig del av eiendommen, og plantet trær på området som tidligere hadde vært helt snaut. Denne eiendommen omfattet også Vålandshaugen, som ble ekspropriert av kommunen i 1893. Fra denne høyden har man «en af de smukkeste og videste Rundskuer i Stavanger Omegn».²¹

Den murte varden på Vålandshaugen satt opp av Jens Zetlitz Kielland i 1860-årene. Foto: Minneboken om Stavanger. 1958. s. 177.

Egenæs brannstasjon 1909, arkitekt H.S. Eckhoff. Tilbygg for ny pumpestasjon til høytrykksbassenget på Vålandshaugen til høyre. Foto: Stavanger byarkiv.

Dette viser at Vålandshaugen først og fremst var en flott utsiktsplass. Jens Zetlitz Kielland erstattet det gamle tårnet som lå i ruiner, med en murt varde. Varden var rødmalt, og med store hvite bokstaver stod følgende oppfordring til publikum: Beskadige mig ikke. Varden ble stående til den ble avløst av det nye tårnet i 1895.²²

Bybrannen i 1860 og utbygging av vannverket

Bybrannen i 1860 raserte store deler av Holmen og la 204 hus i aske.²³ Brannen ble et tidsskille i Stavangers utvikling. Spørsmålet om etablering av et moderne vannverk hadde vært reist allerede før brannen, men saken kom ikke opp før etter Holmenbrannen.²⁴ Byen trengte vannverk, rørkloakkanlegg og gassverk, samt et skikkelig kartverk som også kunne inkorporere de nye bystrøkene etter hvert som de ble innlemmet under byens jurisdiksjon. Det første rørkloakkanlegget kom i Nygaten i 1869, og gassverket ble bygget i Sandviken i årene 1865-1866. Kaptein Torstrups kartverk over hele byen ble utarbeidet i årene 1863-1867.

Offentlig vannverk fantes i 1860 «ikke alene i Landets samtlige større Byer, med Undtagelse af vor, men og i flere mindre Byer», heter det i bystyresaken som ble fremlagt for representantene i 1862.²⁵ Vannverket skulle både forsyne byen med drikkevann og gi effektiv brannvernbeskyttelse. Landets fremste vannverkseksperter, ingeniørkaptein J. Klingenberg fra Drammen, ble engasjert til å lage en plan.²⁶ Planen gikk ut på å benytte Mosvannet som «det eneste Sted, der kan blive Spørgsmaal om at vælge som Forsyningsbassin for et Vandværk i Stavanger».²⁷ Planen ble godkjent av bystyret i 1862. Vannverket var ferdig utbygd i 1865.

Bystyret vedtok i 1893 å bevilge 133 000 kroner til utvidelse av vannverket med høytrykksanlegg på Vålandshaugen. Bystyret bevilget også de fornødne utgifter til grunnervervelse enten ved ekspropriasjon eller ved overenskomst. Stavanger kommune eksproprierer ca. 24 mål på Vålandshaugen fra Jens Zetlitz Kiellands arvinger. Høytrykksanlegget ble bygget i årene 1894-95, og bestod av to bassenger som hver rommet 1600 kubikkmeter vann. Høytrykksanlegget var nødvendig for å forsyne de høyereliggende delene av byen.²⁸ Også bystyrets vedtak i 1893 om å bygge byens nye sykehus på Skjævelandsstykket forutsatte at høytrykksanlegget ble realisert fordi vanntrykket fra Mosvannet

ikke ville være tilstrekkelig for sykehuset.²⁹ Det ble anlagt pumpestasjon ved bygget som senere er blitt kalt «Porten» på Stavanger sykehus. Egenæs brannstasjon lå også i dette bygget. Byen ble delt i to soner, lavtrykkssonen med trykk fra Mosvannet, og høytrykkssonen med trykk fra det nye Vålandsbassenget. Over en femtedel av byens innbyggere ble i 1896 forsynt med vann fra høytrykksvannverket.³⁰ I tillegg ble det lagt en ny høytrykksledning rundt sentrum som var forbeholdt brannsløking. I en rapport om prøvene på sentrumsledningen heter det at høytrykksanlegget gjør vannverket «overordentlig effektivt, ligesom at den hele Bebyggelse paa Fastlandet beherskes av samme. I Særdeleshed maa nævnes, at det heldigt valgte Arrangement med den saakaldte Centrumsledning som udelukkende Brandledning tjener til stor Beskyttelse af den i Ildebrandstilfælde farlige Bebyggelse ved Østervaag, ligesom vi ikke undlade att tilføie, at Resultaterne overtræffer, hvad vi havde forudsat ved det i vor forannævnte Betænkning antydede Anlæg af Høidebassinet.»³¹

Tilsyn med bassengene og kommunens eiendom på Vålandshaugen

I 1894 la Vannverkskomiteen frem for bystyret sak om tilsyn med bassengene og kommunens eiendom på Vålandshaugen. Så besøkt som dette yndete tilfluktsstedet var, ville drikkevannet kunne bli forurensset om der ikke var tilsyn, hevdet komiteen. Den gikk derfor inn for at det skulle bygges en oppsynsmannsbolig med et lite utsiktstårn. Oppsynsmannen skulle ha rett til å selge «selters, brus, sjokolade og sigarer, absolutt ikke berusende drikke», som tilskudd til en årlig liten lønn. Det var ifølge komiteen den billigste ordningen.³²

Stadsingeniør Halvard Lange oversendte 11. mai 1894 til magistrat og formannskap et utkast til bygning som ville kunne oppføres for 3000 kroner.³³ Lange hadde vært assistentingeniør under Otto Waitz, som ble byens første stadsingeniør i 1866. Halvard Lange var stadsingeniør i perioden 1884-1899, og har fått en gate på Våland oppkalt etter seg. Tegningen som var vedlagt Langes utkast, har det ikke vært mulig å gjenfinne i kommunens arkiver i dag. Utkastet var laget av arkitekt Hartvig Sverdrup Eckhoff, den første arkitekten som hadde etablert seg i Stavanger etter at

Kaptein Halvard Lange, stadsingeniør i perioden 1884-1899. Kaptein Lange har fått en gate oppkalt etter seg på Våland. Foto: Ukjent / Stavanger byarkiv

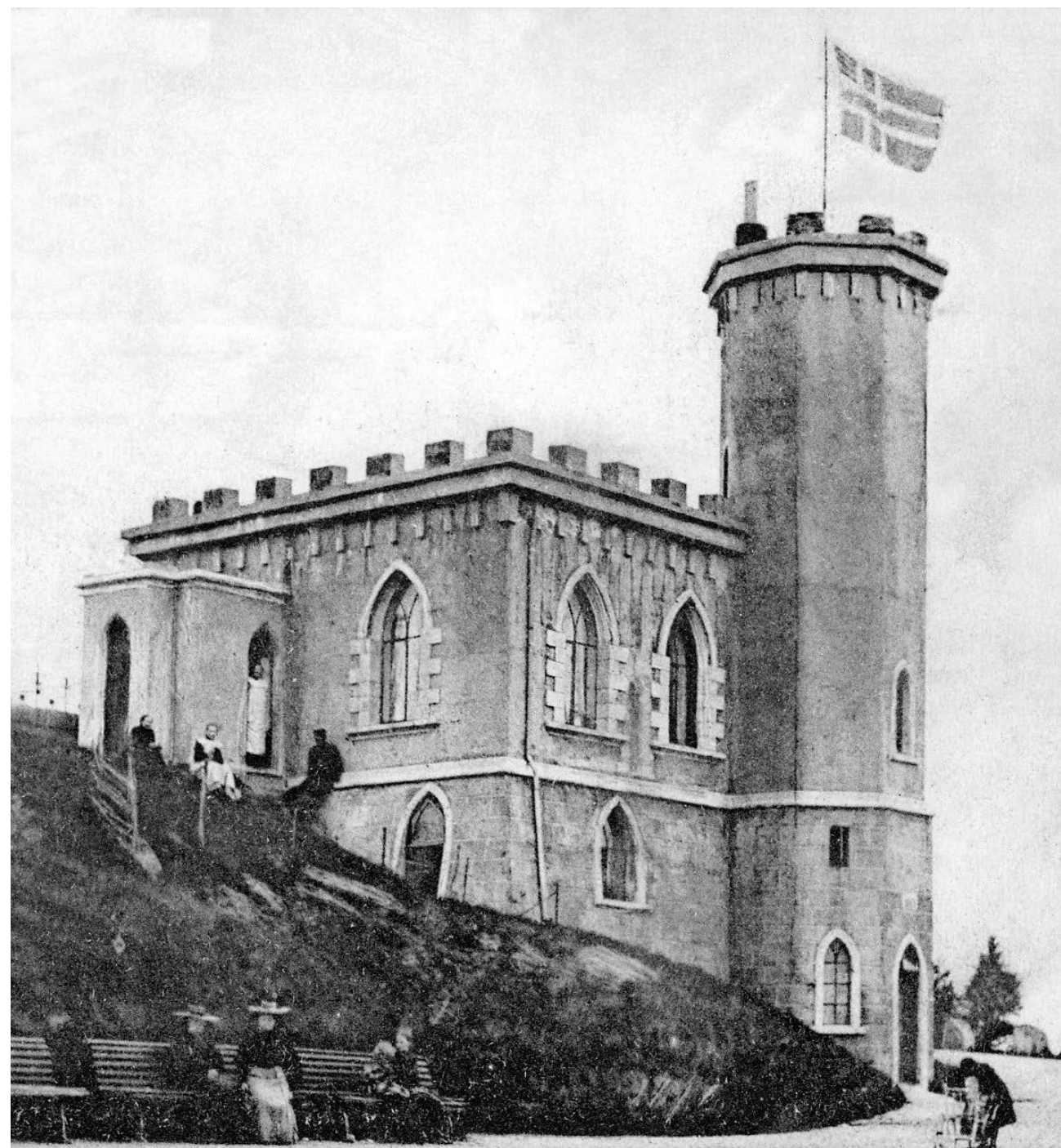
byggningsinspektør Frederik von der Lippe reiste fra byen i 1870. Eckhoff var arkitekt for flere av byggverkene som siden har blitt omtalt som Stavangers «Akropolis»; Teatret (1883), Turnhallen (1891) og Museet (1893). Egenæs brannstasjon (1894) og Stavanger sykehus (1897) var også hans verk.

En uke senere, 18. mai, oversendte stadsingeniøren til magistrat og formannskap et alternativ til arkitekt Eckhoffs utkast. Alternativet var utarbeidet av stadsingeniørens assistent og ville kunne oppføres til samme pris. Det fulgte også med en plantegning som viste hvor bygningen var tenkt plassert i terrenget. Den beste beliggenhet i arkitektonisk henseende ble ansett å være nord for det nordligste bassenget.³⁴

Borgermester Alexander L. Kielland gikk imidlertid sterkt imot Vannverkskomiteens planer både når det gjaldt selve utformingen av tårnet og ideen om å kombinere utsiktstårnet med oppsynsmannsbolig og restaurasjon. Alexander L. Kielland var som kjent sønn av Jens Zetlitz Kielland, som hadde overtatt gårdparten Våland etter delingen av Ledaal. Da dikteren vendte tilbake til Stavanger i 1888, flyttet han med familie inn i barndomshjemmet ved Bredevannet. Han leide huset av søsknene og ble boende der i årene som borgermester.³⁵ Saken om diktergasje til Kielland var blitt nedstemt i Stortinget tre år på rad, siste gang i 1887, av blant andre presten Lars Oftedal som representerte Moderate Venstre. Kielland som hadde store økonomiske forpliktelser, måtte ha noe å leve av. Han startet Stavanger Avis i 1889, som han forsøkte å gjøre til organ for det rene Venstre. Han var borgermester i Stavanger fra 1891 til 1902 og var deretter amtmann i Romsdal frem til sin død i 1906.³⁶

Da Kielland oversendte saken til formannskapet 18. mai 1894, kunne han ikke anbefale noen av tegningene, hverken Eckhoffs eller stadsingeniørkontorets. Kielland mente at det på toppen av Vålandshaugen bare skulle være et helt åpent og offentlig utsiktshus, helst et lite jerntårn, som ikke skulle stå i forbindelse med restaurant eller bolig. Kiellands forslag til utsiktstårn er kuriøst nok bevart i kommunens arkiver. En eventuell restaurant burde etter hans mening overlates det private initiativ.³⁷

Samme dag ba imidlertid formannskapet ved viseordfører J. Vemmestad stadsingeniøren om å komme med en

Vålandstårnet bygd 1895, kalt Vålandsborgen. Postkort fra ca 1900. Foto: Jan Alsvik, Vålandsbilder 1, 1997, s 21.

skisse og kalkyle over en oppsynsmannsbolig på Vålandspi-ben «nogenlunde i Lighed med den Bygning, der findes paa St. Hanshaugen i Kristiania».³⁸ Denne var blitt anlagt 20 år tidligere, i 1872-75. Her var oppsynsmannsbolig med tårn like ved bassenget. Restaurantanlegget hadde imidlertid ikke noe med vannverket å gjøre. Det bestod av to bygninger i dragestil, oppført i 1890, i bakkeskråningen nedenfor.³⁹

Bystyrebehandling 1894 og åpning av Vålands-tårnet 1895

Stadsingeniøren oversendte 12. juni som forlangt av formannskapet en tredje skisse til oppsynsmannsbolig på Vålandshaugen. Bygningen oppført i mur var kalkulert til 4000 kroner. Saken ble lagt frem for bystyret 24. juli 1894.⁴⁰ Det var bare den nye skissen som ble forelagt bystyrerepresentantene. Spørsmål om hvem som er Vålands-tårnets arkitekt kan reises. Formodentlig er det stadsingeniørens assistent som har laget en ny skisse for å etterligne tårnet på Sankt Hanshaugen i Kristiania.

Borgermesteren, Alexander L. Kielland, foreslo at det skulle bevilges inntil 500 kroner til et offentlig utsiktspunkt på Vålandshaugen. Et mindretall støttet borgermesterens syn. Flertallet sluttet seg til stadsingeniørens faglige vurdering. Det måtte være en oppsynsmann på Vålandshaugen av flere grunner. Han skulle ha oppsyn med anlegget, påse at vannet ikke ble forurenset eller at det oppstod skade ved frostvær og lignende. Ved brann skulle han møte frem på den nye brannstasjonen for å motta og effektivt ordre. Fra Vålandshaugen ville man dessuten lett kunne observere begynnende ildebrann.

Oppsynsmannens avlønning var kort og godt fri bolig samt enerett til å selge forfriskninger til det spaserende publikum. Den imponerende beliggenheten og utsikten tilsa at bygningen måtte være presentabel i arkitektonisk henseende og oppføres i mur. Det var strengt tatt ikke nødvendig å oppføre en bygning som var så kostbar, men Brennevins-samlaget trådte til og bevilget 3000 av de 4000 kronene bygget var anslått til å koste. Brennevinssamlaget som hadde hånd om øl- og brennevinshandelen i byen, stiftet legatet for Stavanger bys vel og delte hvert år ut midler til veldedige formål frem til 1896 da samlaget ble nedlagt.

Bare Venstres seks representanter med Oddmund Vik i

spissen stemte for Kiellands forslag. Vik var blitt redaktør av Stavanger Avis etter Kielland. Da Vålandstårnet ble åpnet med musikk og stort folkeoppmøte i mai 1895, var det tydelig at visse toneangivende personer i byen glimret med sitt fravær. Dette unndro seg ikke oppmerksomhet fra Lars Oftedal, redaktør av det nye avisforetakendet, Stavanger Aftenblad: «D'herrer Oddmund Vik og øvrige kritikere burde ha været her oppe i går».⁴¹ Også Stavanger Amtstidende og Vestlandsposten hadde korte notiser om saken. I Stavanger Avis der Oddmund Vik var redaktør, var det ingen omtale.

Vålandstårnet ombygges 1917

Bygningen på Vålandshaugen ble som nevnt gjerne omtalt som Vålandsborgen. Det skyldtes at den hadde en utforming som en middelalderborg i pseudo-gotisk stil med spissbuede vinduer, brystvern og et tårn med murkrone.⁴² Konstruksjonen med flatt tak var dårlig egnet for klimaet i byen. I 1914 flyttet vokterens familie ut av boligen i tårnet på grunn av fuktighet og lekkasjer. I sak til bystyret fremholdt stadsingeniør Hans L. Juell som etterfulgte Saxegaard i 1914 og hadde stillingen helt til 1942, at det var viktig å få vokteren tilbake til haugen både av hensyn til vannverket og brannvesenet. Vokteren skulle føre tilsyn med at bassengene ikke skulle forurennes og foreta målinger av vannstanden. I branntilfelle skulle han hurtigst mulig heise brannsignal. Dessuten skulle han drive restauranten.⁴³

Byen opprettet ny stilling som stadsarkitekt i 1916, og det ble Johs. Th. Westbye og hans folk som utarbeidet tegninger til ombyggingen av tårnet. Rommene i underetasjen skulle ikke lenger brukes til bolig. Ny leilighet skulle innredes i den gamle hovedetasjen. På den gamle utsiktsplattformen hvor serveringen i hovedsak fant sted, skulle det settes opp et tak som skulle hvile på pillarer. Mellom disse skulle det settes inn rundskuevinduer som kunne tas helt bort om sommeren hvis ønskelig. Publikum skulle dermed kunne nyte utsikten der oppe hele året uavhengig av værforhold. På grunn av utetthet i selve tårnet ble det også foreslått et lignende takoppbygg for dette.⁴⁴

Like før behandlingen i formannskapet fremsendte stadsarkitekt Westbye et alternativt forslag til utbedring av Vålandsborgen. Utkastet skilte seg fra det første forslaget ved at taket ble gitt større reisning og bygningen for øvrig

Borgermester Alexander L. Kielland 1891-1902.

Bildet tidfestes til årene 1890-1900, som faller sammen med hans tid som borgermester i Stavanger.

Foto: Ukjent / Stavanger byarkiv.

Vålandstårnet ombygget 1917.
Postkort fra rundt 1920.
Stavanger byarkiv.

rikere utstyrt med en mer variert silhuett. Stadskonduktør M. Eckhoff anså det nye alternativet som meget tiltalende og særlig for tårnets vedkommende vesentlig heldigere enn det opprinnelige utkastet. Det opprinnelige utkastet hadde et kostnadsoverslag på 4600 kroner inklusive 500 til inventar. Kostnadsoverslaget for det nye alternativet var 5800 kroner.⁴⁵

Stavanger skjønnhetsråd foreslo stadsarkitektens siste forslag lagt til grunn med to forandringer. En liten bygning på sydøstre side ville skjemme anlegget og ble foreslått fjernet eller ombygget. Tårnets balkonger burde gjøres mer solide og stå mer i karakter med den lavere bygningen. Stadsarkitektens overslag med endringer og prisstigning var at arbeidet ville bli 60% dyrere. Av hensyn til bygningens bevarelse anbefalte magistraten likevel at Vålandsborgen skulle repareres.⁴⁶

Etter ombyggingen av Vålandstårnet i 1917 har stadsarkitekten ved flere anledninger vurdert forslag til utvidelse (Erling Nielsen og Sigrid Buch i 1937) og forandringer av Vålandstårnet (Magnus Nielsen i 1947 og Arild Olsen i 1961). Tegningsmappen viser at bygningen siden bare har gjennomgått mindre endringer.⁴⁷ Bygningen fikk i 1917 den utforming og det utseende den har i dag.⁴⁸

Området ved Vålandshaugen

Områdene ved Vålandshaugen og Mosvannet kan først og fremst betraktes som rekreasjons- og parkområder for byen. Vålandshaugen som ble ekspropriert av kommunen i 1893 til vannverkets utvidelse, utgjorde opprinnelig 24 mål. Arealet ble nesten fordoblet til 44 mål ved kjøp av tre nye grunnstykker i 1906, 1907 og 1908. De to første kjøpene var to små eiendommer mot Jørgen Moes gate og utgjorde ikke mer enn tre mål til sammen. Det siste kjøpet var et stort grunnstykke på 16,5 mål på nordsiden av Vålandstårnet og ble kjøpt fra Jens Zetlitz Kiellands arvinger for 6000 kroner. Stavanger Byselskab bidro med halvparten av beløpet.⁴⁹

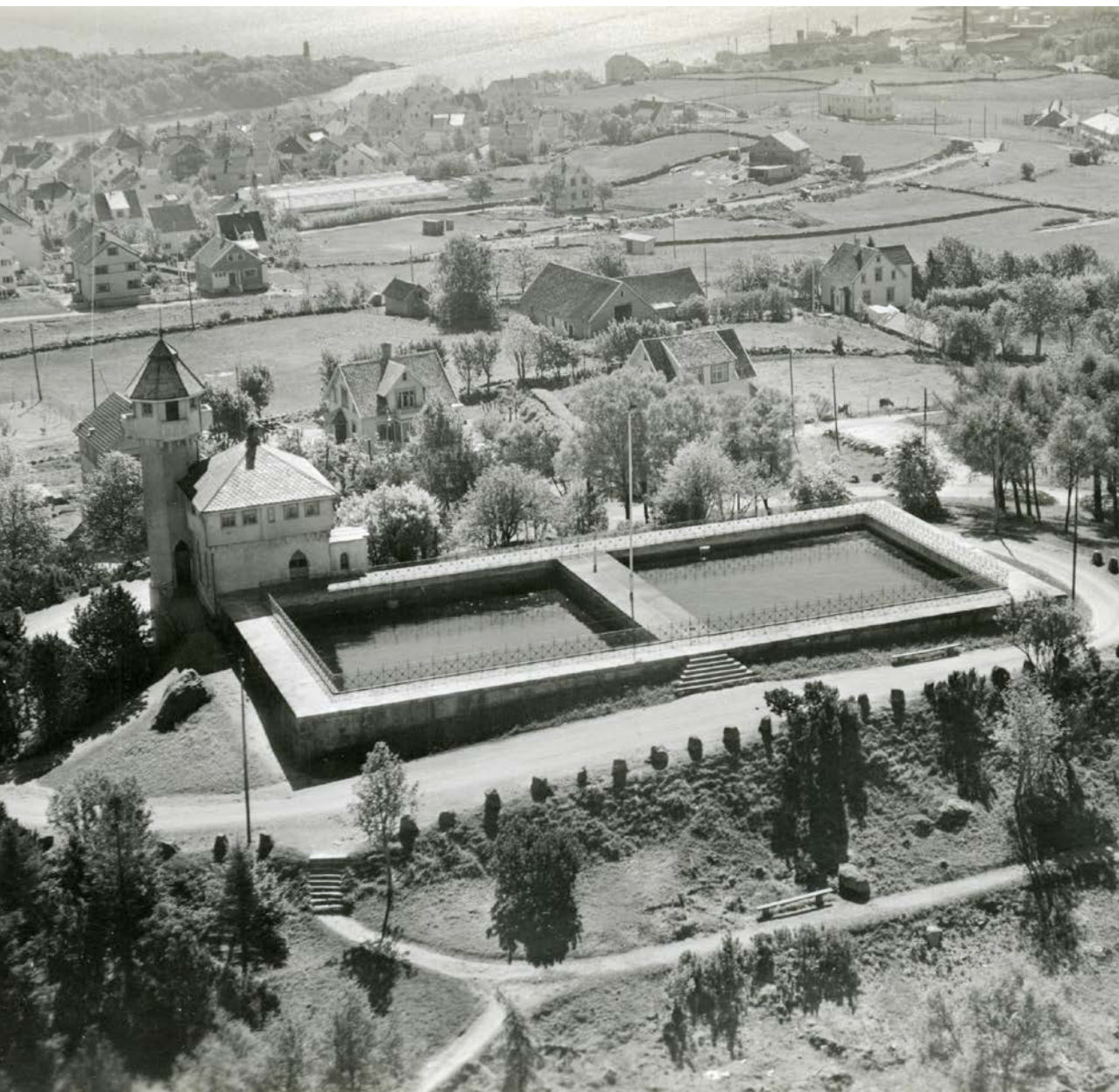
Stavanger Byselskab var en privat stiftelse som bl.a. arbeidet for «Stavanger bys forskjønnelse». Byselskabet ville forhindre at større deler av Våland skulle falle i bygningsemprenørers hender, og at Våland fra et skjønnhetssynspunkt skulle bli totalt ødelagt. For å stanse fortsatt bebyggelse rundt Vålandsparken på nordsiden inviterte

Vålandstårnet fra sør.
Postkort tidfestet til 1920-årene.
Stavanger byarkiv.

Utsikt fra Vålandstårnet mot nord
på 1920-tallet.
Foto: Stavanger byarkiv.

Vålandstårnet 1951 med åpne vannbassenger og stakittgjerde rundt.
Foto: Widerøe. Stavanger byarkiv.

Byselskabet til samarbeid med kommunen. I brev av 12. juni 1907 til magistraten skriver Byselskabet bl.a.: «Er vi nu fremsynte, kjøber vi nævnte stykke, der ved bedre tiders indtræden – eller ved gaver – senere kan oparbejdes til park, og vi erhverver os vore efterkommeres skjønne tak». ⁵⁰

Et annet forhold som knapt nok er kjent i dag, er at Byselskabet sammen med kommunen arbeidet for å få reist et monument over Erling Skjalgson i Vålendsparken. Dette skjedde under forberedelsene til den store markeringen av Stavanger bys 800-års jubileum i 1925. Tanken om å reise et slikt monument over «det gamle Rogalands største sønn» ble først fremmet av skoleinspektør R. Tveteraas i en stor artikkel i Stavanger Aftenblad høsten 1924. Tveteraas som var en av byens stortingsrepresentanter, innvalgt fra Venstre, henvendte seg spesielt til Byselskabet, som ble begeistret for ideen. Byselskabet vendte seg til utvandrede stavangerfolk i Amerika som var i gang med å samle inn penger til en minnegave til byjubileet.

Stadsingeniøren foreslo at monumentet skulle plasseres ved oppgangen til Vålandstårnet hvor det var planlagt et parkanlegg med en stor flott allépromenade. Parkanlegget ville dekke hele det store grunnstykket som ble innkjøpt i 1908. Der oppe ville Erling Skjalgson ha utsyn til havet. Selv om monumentet på det tidspunktet kunne synes plassert litt i utkanten, ville veksten i byen snart gjøre det sentralt. ⁵¹ Stadsingeniør Hans L. Juell hadde selv utformet tegningene til monumentet som ble presentert i mars 1925.

Kildene sier lite om hvorfor planene ikke ble realisert, men de utvandrede stavangerfolkene i Amerika valgte å gi minnegaven til domkirken. Bispeinnsettelsen og gjenoppbyggelsen av bispedømmet i 1925 innledet feiringen av kirkens og byens 800 års jubileum. ⁵²

Slutt for vannverket på Vålandshaugen

I 1927 ble det lagt fram planer for nytt vannverk i Stavanger som skulle benytte Stokkavannet som vannreservoar. ⁵³ Vannrettighetene til Stokkavannet var blitt kjøpt allerede i 1913, og samtidig ble det anlagt ny pumpestasjon. Som en foreløpig løsning ble vann først pumpet fra Stokkavannet til Mosvannet. Fra 1930 ble bare Stokkavannet benyttet til drikkevann, og anlegget ble knyttet til et trykkbasseng på Tjensvollhøyden. ⁵⁴ Dette betydde slutten for Egenes pumpe-

stasjon med tilhørende vannbasseng på Vålandshaugen. I 35 år hadde anlegget vært av vital betydning for byens vannforsyning, spesielt for de høyereliggende delene av byen.⁵⁵

De to vannbassengene med smijernsgjerde rundt ble imidlertid liggende åpne lenge. Først i 1948 la byingeniøren frem plan om overdekking av vannbassengene samt oppføring og drift av eventuell restaurant oppå dekket. Etter forslag fra teknisk rådmann gav formannskapet i 1949 boligkontoret i oppdrag å innhente anbud på oppføring og drift av restauranten.⁵⁶ Planen om restaurant ble ikke realisert. Formannskapet vedtok i møte 8. november 1951 enstemmig å støpe dekke på Vålandsbassenget. Arbeidet skulle settes i gang snarest mulig og var beregnet til å ta seks uker for hvert av de to bassengene. Ifølge en reportasje i Aftenbladet 1. desember 1951 var vannet tappet ut av det nordre bassenget. Taket over bassengene skulle bli 17 cm tykt og holdes oppe av fire søyler og fire dragere i hvert basseng.⁵⁷

I en artikkel om Vålandshaugen i Aftenbladet 14. april 1954 etterlyses det gamle rekkverket: «Hvor er det blitt av det dekorative smijernsgelenderet som var rundt de to vannbassengene? Det bør settes opp igjen, og nå nærmere kanten til betryggelse for barna som leker der oppe. Og smijernsgelenderet ville sikkert også pynte opp litt i den trøstesløse betong-ørken som det nå er blitt i stedet for de vakre åpne vannbassengene.» Anleggssjef Torleiv Schiefloe uttalte til avisen at smijernsgjerdet var der oppe for å beskytte mot bassenget. Da bassenget kom vekk, fulgte gjerdet med. Han mente at det kanskje kunne være en ide å sette opp smijernsgjerdet på kanten av platået hvis det ikke skulle bli noe av planen om å lage restaurant der oppe.⁵⁸ Gjerdet kom aldri opp igjen.

Stavanger kommune satte i 2008 i gang et tverrfaglig prosjekt for å rehabilitere og videreutvikle Vålandstårnet, trykkvannsbassengene og parkområdene. I 2015 gjennomførte Stavanger kommune en totalrenovering av Vålandstårnet. Etter den offisielle gjenåpningen 5. januar 2016 er tårnet igjen åpent for publikum med søndagskafé. Vålandstårnets venner har vært pådriver for rehabiliteringen, og sparebankstiftelsen DNB har bidratt med pengegave. Høsten 2018 åpner Stavanger kommune ved Vann- og avløpsverket et moderne, interaktivt opplevelsessenter for vann- og avløpshistorie og for vann i sin alminnelighet.⁵⁹

Noter

- 1 Saxegaard, A. 1912. *Stavanger bys industrielle og tekniske utvikling*. Foredrag paa Landsteknikermøtet i Stavanger 1911. Utgitt av Stavanger Handelsforening. Kartet var utarbeidet av stadsingeniør Saxegaard i 1911 og ajourført til byplankonkurransen i 1917. s. 16-19.
- 2 *Utvidelse av Stavanger bys grenser*. 1948. Særtrykk av Bystyresak nr. 136-1948: Utvidelse av Stavanger bys grenser (jfr. Bystyresaker nr. 300/1916, nr. 159/1921 og nr. 158/1922). Utgitt av Stavanger kommune desember. Dreyer, Stavanger.
- 3 Boye Strøm. 1888. *Beskrivelse over Stavanger Amt*. s. 107-108. Norland, M. 1934. *Stavanger og stavangerne, i de hvite seils tid*. s. 65 i nyoptrykk 1974. Stavnem, T. 2006. *Optegnelser vedkommende Stavanger Fortid*. Stavanger. s. 29.
- 4 Helle, Knut. 1975. *Stavanger. Fra våg til by*. s. 41, 46-47.
- 5 Næss, Hans Eyvind. *Bispeledegård*. Stavangeren nr. 1- 2011. s. 30, s. 48.
- 6 Næss. 2011. Stavangeren s. 41-42.
- 7 Berntsen, M. 1939. *Stedsnavn i Stavanger by og nærmeste omegn*. s. 78-79. Wyller, Trygve. 1934. *Det Stavangerske Klubselskab og Stavanger by i 150 år*. s. 55-57.
- 8 Næss. 2011. Stavangeren. s. 50.
- 9 Wyller, Trygve. 1934. *Det Stavangerske Klubselskab og Stavanger by i 150 år*. s. 120.
- 10 Lexow, Jan Hendrich. 1975. *Stavanger ved inngangen til det 19. århundre*. I Stavanger på 1800-tallet. s. 21.
- 11 *Komitebetenkning angaaende Stavanger Kommunes Ret til Afgifter af Egenæsløkkerne*. 1897. Stavanger. *Hjemmelsdokumenter vedkommende Egenæsløkkerne i Stavanger*. Efter Stavanger formandskabs foranledning. Samlede af Lauritz Bernhardt Cand. Juris. Stavanger 1906. Kielland, Axel. 1897. *Familien Kielland med dens kognatiske ascendants*. s. 178.
- 12 Næss, Hans Eyvind. 2011. Stavangeren s. 52.
- 13 Steen, Sverre. 1925. *Stavanger Borgervebning*. s. 33, s. 43.
- 14 Solli, Arne. 2012. *Stavanger bys historie. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*. Bind 1. s 363.
- 15 Lexow, Jan Hendrich. 1975. s. 30.
- 16 Steen, Sverre. 1925.s. 33, 45.
- 17 Steen, Sverre. 1925. s. 41.
- 18 Kielland, Axel. 1897. s. 64-66.
- 19 Kielland, Axel. 1897. s. 78.
- 20 Kielland, Axel. 1897. s. 163.
- 21 Kielland, Axel. 1897. s. 181-182.

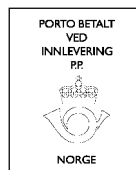
- 22 Gjengitt i Gundersen, E.S. og Molaug, I.. *Minneboken om Stavanger*. En billedkavalkade gjennom hverdag og fest fra 1840-årene til våre dager. Trondheim 1958.
- 23 H. Lange. 1896. *Beskrivelse over Stavanger kommunes eiendomme, almennyttige indretninger, legater m.m.* s. 23
- 24 Haaland, Anders. 1999. *En by tar form*. Notehefte, s. 33.
- 25 SBF 1862, s. 194.
- 26 Haaland, Anders. 1999. s. 134.
- 27 H. Lange. 1896. s. 23.
- 28 SBF. 1893. *Vandværksagen, det nye Høitryks-Vandværk*. Sak 22. 9. juni. s. 254-286.
- 29 SBF. 1893. *Sygehussagen*. Sak 78. 30. november. s. 319-425.
- 30 H. Lange. 1896. s. 25.
- 31 H. Lange. 1896. s. 25.
- 32 SBF. 1894. *Opsynsmandsbolig paa Vaalandshaugen*. Sak 54, møte 24. juni. s. 472-480.
- 33 SBF. 1894. Sak 54. s. 472-473. I bystyreforhandlingene brukes fortsatt benevnelsen «magistrat» selv om magistratembetet var blitt skilt ut fra byfogdembetet og fått tittelen borgermester i 1891.
- 34 SBF. 1894. Sak 54. s. 473.
- 35 Obrestad, Tor. 1996. *Sannhetens pris. Alexander L. Kielland*. s. 285.
- 36 Norsk Biografisk Leksikon.
- 37 SBF. 1894. Sak 54. s. 474-475.
- 38 SBF. 1894. Sak 54. s. 475.
- 39 Oslo Byleksikon. 1987. Tredje utgave. Kunnskapsforlaget.
- 40 SBF 1894. Sak 54. s. 478-479.
- 41 Stavanger Aftenblad 13.5.1895.
- 42 Bjørn S. Utne. Vålandstårnet – tradisjonsrik utsiktsplass. *Stavanger Aftenblad* 5.6.1978.
- 43 SBF. 1917. *Reparation av Vaalandsborgen*. Sak 66. 24. april. s. 231-235.
- 44 SBF. 1917. Sak 66. s. 234.
- 45 SBF. 1917. Sak 66. s. 236.
- 46 SBF. 1917. Sak 66. s. 238.
- 47 Stadsarkitekten i Stavanger. *Forandring av Vaalandsborgen*. Dag Borg. Udatert. *Forslag til utvidelse*. 1937. Erling Nielsen, Sigrid Buch. «Vålandsborgen». *Forslag til forandring*. Magnus Nielsen. 1947. *Vålandstårnet. Forslag til forandring*. 1961. Arild Olsen. Tegningsmappe. * Byarkivet i Stavanger.
- 48 Bjørn S. Utne. Vålandstårnet – tradisjonsrik utsiktsplass. Stavanger Aftenblad 5.6.1978.
- 49 Matrikkel nr. 18 Vålandshaugen. Stavanger kommune. Oppmålingsvesenet. SBF. 1907. Sak 58. 12. desember. s. 937-941.
- 50 SBF. 1907. Indkjøb af en grundstrækning ved Vålandshaugen. Sak 58. 12. desember. s. 937.
- 51 Stavanger Aftenblad 25.10.1924 og 27.10.1924.
- 52 Johnsen, Bodil Wold. 1988. *Bispeinnsettelsen i 1925*. I Stavanger Domkirke i sentrum.
- 53 SBF. 1927. *Nyt vandverk for Stavanger*. Sak 136. 1. desember.
- 54 Fra borgerby til byfelleskap. Utstilling ved Byarkivet i Stavanger 1987, s. 11.
- 55 Det sivile luftvern hadde en av sine observasjonsposter på Våland under krigen.
- 56 Stavanger Aftenblad 10.4.1948, 24.9.1949.
- 57 Stavanger Aftenblad 1.12.1951.
- 58 Stavanger Aftenblad 14.4.1954.
- 59 Informasjonsskilt ved Vålandstårnet oktober 2016.

Aking på Våland ca 1900. Foto: Stavanger byarkiv.

*Med ønske om
en fredelig jul og
et riktig godt nytt år!*

Hilsen redaksjonen i Byhistorisk forening

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMSHAGEN 41, 4022 STAVANGER.

Styret i Byhistorisk Forening 2016

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 908 28 467 E-post: pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 924 63 324 E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Jorun Strand Vestbø

Tlf.: 404 07 621 E-post: jorunn.vestbo@online.no

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X